

Janusz Górecki

Rzeźbiony grzebień z Ostrowa Lednickiego - próba interpretacji

Studia Lednickie 6, 13-44

2000

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

I. ARTYKUŁY I MATERIAŁY

DZIAŁ A

JANUSZ GÓRECKI
Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy

RZEŻBIONY GRZEBIEŃ Z OSTROWA LEDNICKIEGO PRÓBA INTERPRETACJI

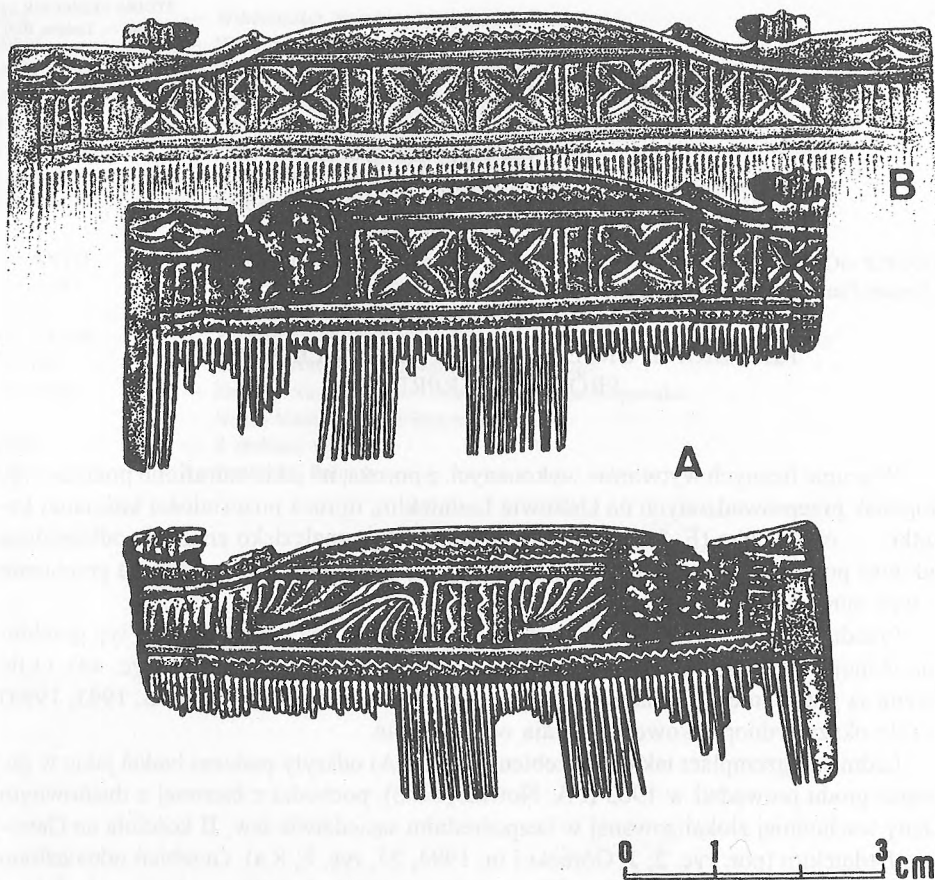
W grupie licznych wytworów wykonanych z poroża, na jakie natrafiono podczas wykopalisk przeprowadzonych na Ostrowie Lednickim, oprócz pozostałości kościanej kasetki — relikwiarza (E. Soroka 1994) zwraca uwagę znalezisko znacznie odbiegające od dość pospolitej masy, do której należą szydła, ryłce, igły, czy cenniejsze grzebienie z tych surowców.

Przedmiot ten reprezentowany jest przez dość rzadki na terenie Europy typ grzebienia jednopłytkowego (T. Wasilewski 1967, 553; J. Łomnicki 1968, 34, ryc. 44). O ile liczne są grzebienie w odmianie trójpłytkowej (por. np. E. Cnotliwy 1973, 1993, 1998) o tyle okazy jednopłytkowe pozostają odosobnione.

Lednicki egzemplarz takiego grzebienia (ryc. 1 A) odkryty podczas badań jakie w pn. części grodu prowadził w 1963 r. A. Nowak (1966), pochodzi z łączonej z duchownym chaty wschodniej zlokalizowanej w bezpośrednim sąsiedztwie tzw. II kościoła na Ostrowie Lednickim (por. ryc. 2; J. Górecki i in. 1994, 25, ryc. 8, 8 a). Grzebień odnaleziono w części wsch. tej chaty — ok. 1,72 m od ściany płn. i ok. 0,90 m od jej wsch. ściany (ar 268, ćwiartka C). Zalegał on w warstwie III 5–7 łączonej przez M. Łastowieckiego z połową XI w. (1989, 30). Wykonany został z kości i w opinii archeozoologa dra M. Makowieckiego związku tego surowca z kością słoniową wykluczyć nie można.

Odnaleziony grzebień cechuje się kilkoma wyróżnikami, z których najbardziej charakterystyczne jest wspomniane wykonanie go z jednej płytki oraz ozdobienie jego górnej krawędzi figurkami leżących lwów. Przedmiot już w chwili znalezienia miał charakter fragmentaryczny — pozbawiony był zarówno części gęstych zębów oraz jednej z dwóch stylizowanych figurek zwierzęcych, które pierwotnie umieszczone były symetrycznie na skrajach grzebienia lekko wyprofilowanych ku górze (partie grzbietu i tułowia lwów) i w rezultacie dobrze komponowały się ze środkową częścią jego grzbietu. W miejscu brakującej figurki zwierzęcej, gdzie nastąpiło pęknięcie grzebienia (któremu towarzyszyło zagubienie jego fragmentu) widoczny jest wyraźny ślad jego naprawy. Pęknięte części zespolono brązową blaszką połączoną z korpusem grzebienia 4 nitami. W miejscu, gdzie zachowała się przednia część rzeźbionego lwa brakuje z kolei skrajnej części grzebienia widocznej z drugiej jego strony (na lewo od blaszki).

Podsumowując tych kilka spostrzeżeń odnoszących się do morfologii grzebienia można było z powodzeniem podjąć próbę jego rekonstrukcji, którą przedstawia rycina 1 B.

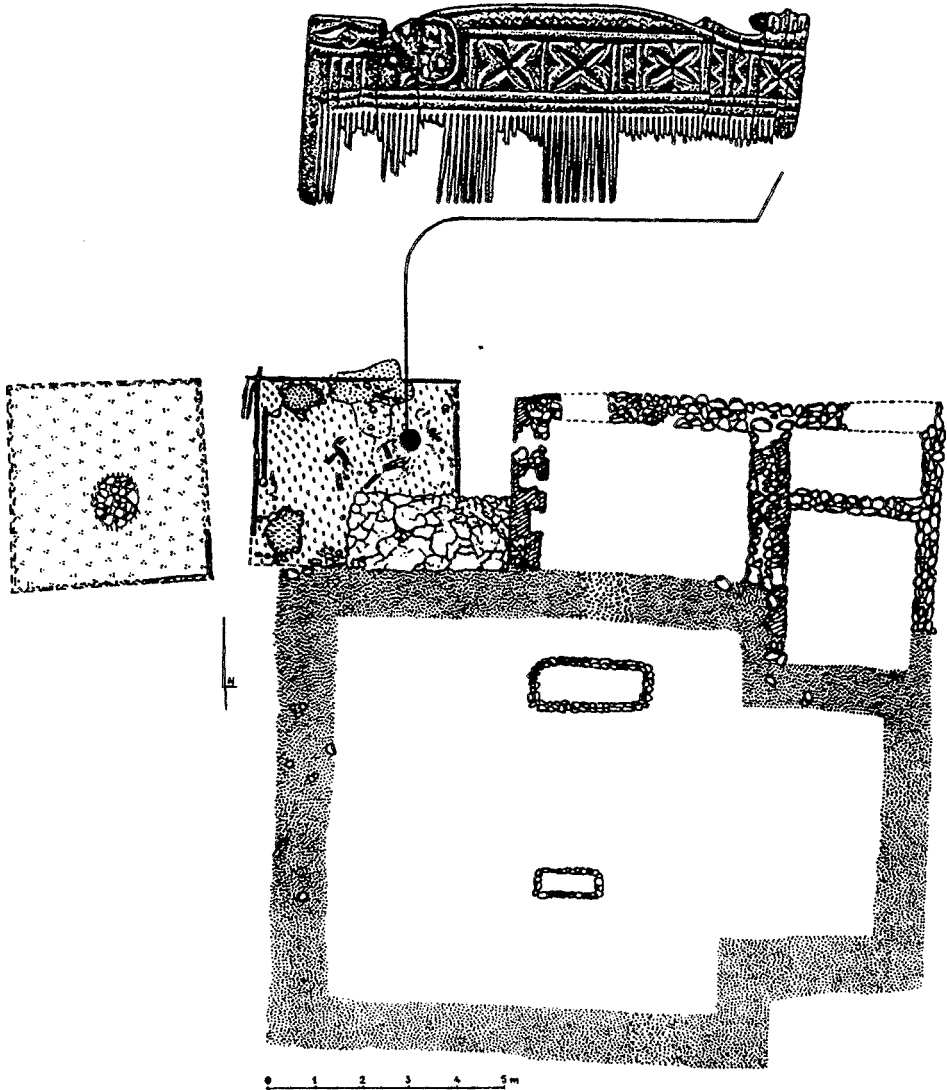

Ryc. 1. Grzebień z Ostrowa Lednickiego (A) i jego rekonstrukcja (B).

Widzimy na niej, że długość zrekonstruowanego grzebienia odbiega znacznie od długości znaleziska odkrytego in situ. Wynosiła ona 10,5 cm, przy wymiarach zdekompletowanego oryginału — 8 cm. Wysokość grzebienia dochodziła do 3,3 cm, przy wysokości zębów wynoszącej 1,4 cm oraz grubości płytki z której wycięto grzebień — 0,55 mm.

Schematycznie ujęta i skierowana ku środkowi grzebienia głowa zachowanej figurki lwa pozwala nam wraz z istniejącym lwim tułowiem widocznym przy drugiej krawędzi grzebienia na taki sposób odtworzenia brakującej lwiej głowy, w którym główka odtwarzana skierowana jest w stronę lwiej głowy przy prawej krawędzi grzebienia. Zatem głowy obydwu lwów zwrócone były ku sobie.

Omawiany grzebień wyróżnia się prócz rzeźbionych figurek zwierzęcych bogatą ornamentyką pokrywającą obydwie jego strony. Wytwórca, spod którego ręki „wyszedł” grzebień, pokrył go misternym motywem zdobniczym, którego kompozycję umieścił w układzie centralnego pasma, w którym wydzielił segmenty wypełnione czwórramienną rozetą. Pas centralny otoczony jest górą oraz dołem karbowanymi wycięciami.

Ryc. 2. Ostrów Lednicki, stan. 1 (gród). Lokalizacja grzebienia.

Na drugiej stronie grzebienia główne zasady kompozycji, tj. centralny pas oraz karbowane wycięcia, są takie same jak opisane wyżej, różne zaś pozostaje zdobienie centralnego pasa pokrytego znakomicie zakomponowanym motywem roślinnym.

Pozornie sądzić by można, że zbliżone do zabytku lednickiego są grzebienie określane w literaturze jako formy z wystrojem zwierzęcym (por. J. Żak 1955; Z. Hilczarówna 1961, 1962), jednak poza stylizowanymi figurkami zwierzęcymi (ptasich lub końskich główek), stanowiącymi jedynie daleką i pośrednią analogię, pozostałe cechy egzemplarza lednickiego, tj. wykonanie go z jednej płytki, wobec trójpłytkowych grzebieni zwier-

zęcych oraz odbiegające od tych grzebieni zdobnictwo, odróżniają omawiany grzebień od form z wystrojem zwierzęcym.

W świetle techniki wykonania, dalej kontekstu znalezienia oraz kilku innych przesłanek, na które zwrócę uwagę poniżej, można analizowany grzebień zaliczyć do form szczególnych, a być może łączyć go nawet ze znanym w liturgii chrześcijańskiej rytuałem kościelnym (A.P. Frutaz 1952).

O szczególnych grzebieniach, łączących się z kręgiem kultury chrześcijańskiej, wspominają niekiedy dostępne nam źródła, by wymienić: 1. wzmiankę o grzebieniu wysłanym przez papieża Bonifacego V (614 – 625) królowej Ethelberdze, 2. list Alkuina (VIII w.) zamieszczający opis grzebienia, jaki otrzymał on od biskupa Metz Riculfa, 3. Liber confraternitatum z Saint Gallen (z 908 r.), gdzie pokazany jest biskup w kościele zawieszający na łańcuchach grzebień z kości słoniowej, wyróżniające się tak zdobnictwem jak i wielkością, 4. Pamiętniki Langwedockie (z 1231 r.) wymieniające pasy jedwabne z 6 wiszącymi na nich grzebieniami z kości słoniowej (H. Leclercq 1938, kol. 2935 – 2936, t.d.l.).

Na podstawie źródeł pisanych wiemy, że w średniowieczu kapłan przed przystąpieniem do ołtarza porządkował swoje włosy. Czynności tej towarzyszyła specjalna modlitwa. Również w czasie sakry czesano przyszęłego biskupa, przy czym aktowi temu traktowanemu jako akt oczyszczenia i poprzedzanemu wskazówką „Episcopus vel sacerdos, missarum solemnia celebratus, dum se pectinet dicat” (Biskup lub kapłan celebrujący uroczystą mszę, czesze się), towarzyszyła specjalna modlitwa „Intus exteriusque caput nostrum totumque corpus et mentem meam Tuus, Domine, purget et mundet Spiritus Altus” (Twój Panie Duch Najwyższy oczyszcza i obmywa naszą głowę, ciała na zewnątrz i wewnątrz oraz umysł mój).

Przepisy kościelne nakazywały przy tym używania do celów liturgicznych grzebieni z kości słoniowej (A.P. Frutaz 1952, 1306).

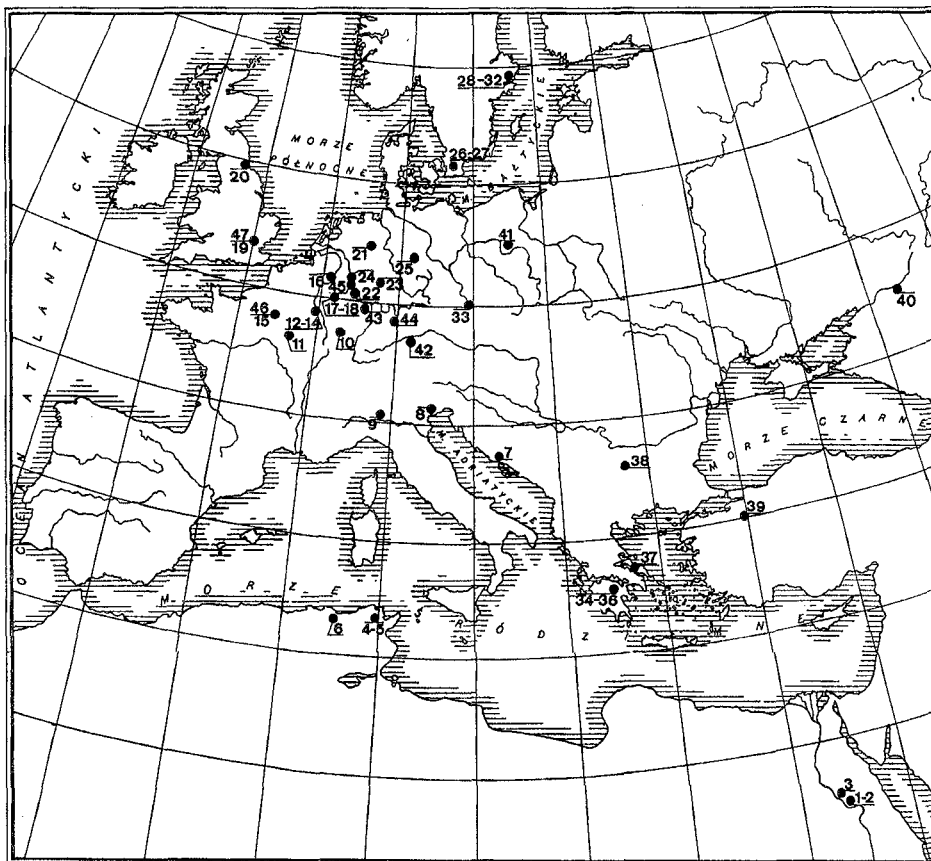
Wśród grzebieni stosowanych dla celów liturgicznych lub, których funkcje łączy się ze szczególnym statusem ich właścicieli, natrafiamy na zróżnicowane formy, tak jedno jak i obustronne, a wyróżniające się prócz charakterystycznej formy i techniki oraz surowca, z których je wykonywano (głównie kość słoniowa, niekiedy z elementami z drewna, masy szklanej, czy kamieni półszlachetnych oraz złotą nitką — filigran) również i bogatym zdobnictwem.

By określić skalę zjawiska z jakim mamy do czynienia w przypadku omawianych grzebieni, warto będzie zaprezentować ich zestawienie (por. też ryc. 3).

WYKAZ GRZEBIENI

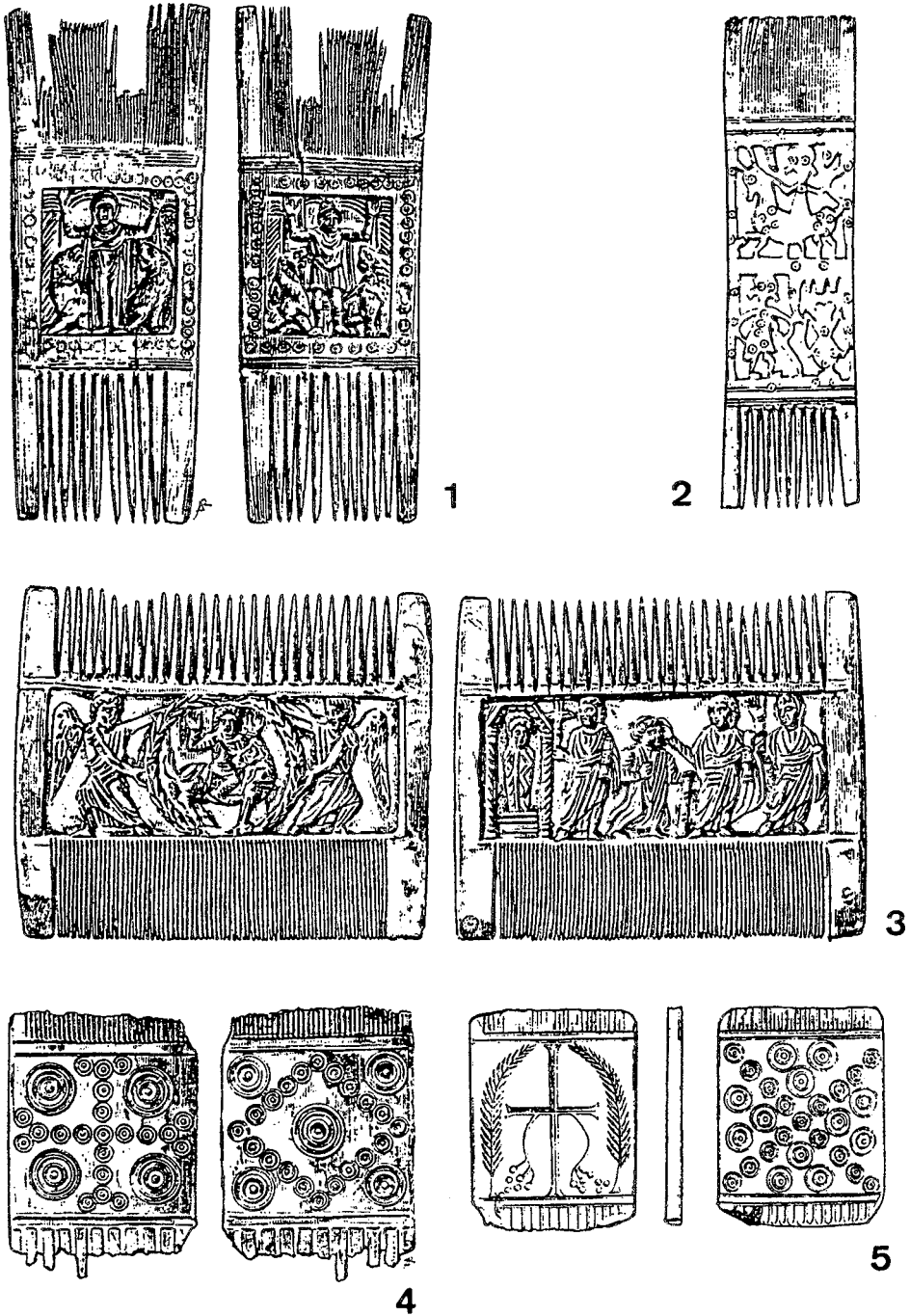
Egipt

1. a. Miejsce znalezienia: Achmin — Panopolis (warsztaty z terenu patriarchatu Aleksandryjskiego; ryc. 4/1).
- b. Surowiec: kość słoniowa, drewno. Wymiary: dł. — 23 cm, szer. — 8,3 cm.
- c. Typ: grzebień jednopłytkowy, dwustronny.
- d. Zdobnictwo. Strona A: Daniel między lwami; Strona B: św. Menas w pozie ornaty pomiędzy lwami.

Ryc. 3. Chorologia liturgicznych (i elitarnych) grzebieli. 1 – 2: Achmin-Panopolis, 3: Deir abu Hennis (Antinoe), 4 – 5: Kartagina, 6: Hippona, 7: Salona, 8: Wenecja, 9: Monza, 10: Nancy, 11: Sens, 12 – 14: Monfaucon, 15: Paryż, 16: Liège, 17 – 18: Stavelot, 19: Londyn, 20: Durham, 21: Osnabrück, 22: Bingen, 23: Nuremberg, 24: Kolonia, 25: Kwedlinburg, 26 – 27: Lund, 28 – 32: Sigtuna, 33: Praga, 34 – 36: Korynt (I-III), 37: Chalkis, 38: Carevec, 39: Iznik (Nicea), 40: Sarkiel-Biała Wieża, 41: Ostrów Lednicki, 42: Augsburg, 43: Moguncja, 44: Markt Erlbach, 45: Bonn, 46: Paryż, 47: Londyn.

- e. Chronologia: V w.
- f. Zbiory: Berlin — Staatliches Museum.
- g. Literatura: F. Winkelmann, F. Gomolka-Fuchs 1987, 194, fot. 155.
- 2. a. Achmin — Panopolis (ryc. 4/2).
- b. Kość słoniowa. Dł. — 25,2 cm, szer. — 6,8 cm.
- c. Jednopłytkowy, dwustronny.
- d. Strona A – B: dekoracja ażurowa w układzie 2 scen — na scenie górnej jeździec na koniu, na dolnej zaś postać stojąca przy wazie.
- e. V w. (?).
- f. -
- g. J. Strzygowski 1904, tab. 8, ryc. 8826.

Ryc. 4. Grzebienie liturgiczne (z kości słoniowej) z płn. Afryki. 1–2: Achmin-Panopolis, 3: Deir abu Hennis, 4–5: Kartagina.

3. a. Deir Abu Hennis — Antinoe (warsztaty z terenu patriarchatu Aleksandrii; ryc. 4/3).
b. Kość słoniowa. Dł. — 10,9 cm, szer. — 9,2 cm.
c. Jednopłytkowy, dwustronny.
d. Strona A: Chrystus wskrzeszający Łazarza; w tle postaci Apostołów oraz mumia w sarkofagu; strona B: siedząca na koniu postać z rękami w geście ornata, otoczona wieńcem podtrzymywanym przez 2 anioły.
e. Kon. VI – VII w.
f. Muzeum Koptyjskie w Kairze.
g. S.J.P. du Bourget 1991, 170, ryc. 83; J. Strzygowski 1904, pl. 17 (badacz ten wymienia jeszcze 3 kolejne grzebienie z Antinoe, zdeponowane w muzeum w Kairze, o skromnym zdobnictwie, a znacznych rozmiarach — 1904, pl. 8).

Tunezja

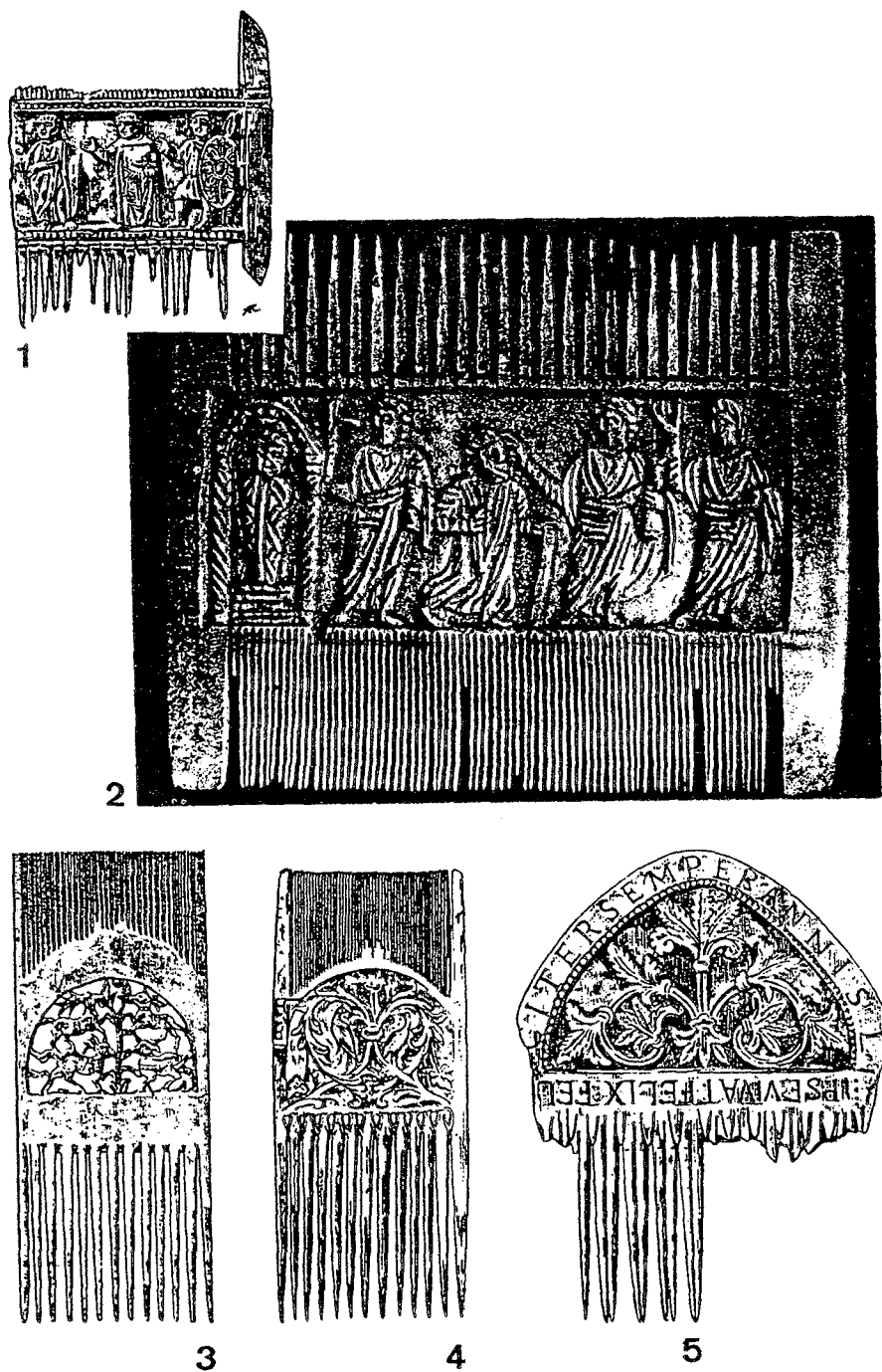
4. a. Kartagina (ryc. 4/4).
b. Kość słoniowa. Zachowana wys. — 6,5 cm, szer. — 5,2 cm.
c. Jednopłytkowy, obustronny.
d. Strona A: motyw krzyża utworzonego z koncentrycznych kółek; strona B: dyski tworzące krzyż św. Andrzeja, pomiędzy nimi koncentryczne kółeczka.
e. ?
f. Dawniej w muzeum Lavigerie w Kartaginie.
g. H. Leclercq 1938, kol. 2944 – 2945, ryc. 10049.
5. a. Kartagina (ryc. 4/5).
b. J.w. (4). Zachowana wys. — 5,8 cm, szer. — 4,2 cm.
c. J.w. (4).
d. Strona A: krzyż łaciński między gałązkami palmowymi; strona B: krzyż św. Andrzeja utworzony z koncentrycznych kółek.
e. ?
f. Por. 4 f.
g. H. Leclercq 1938, kol. 2944 – 2945, ryc. 10050.

Algieria

6. a. Hippona (ryc. 5/1).
b. Por. 5 b. Zachowana dł. — 4 cm, grub. — 0,6 cm.
c. Por. 5 c.
d. Strona A: Daniel pomiędzy lwami; strona B: scena figuralna przedstawiająca namiestnika oraz stojących przy nim radcę i wojownika z tarczą i włócznią.
e. V w. (?).
f. ?
g. H. Leclercq 1938, kol. 2947 – 2949, ryc. 10056, t.d.l. (znaleziony w 1908 r. nieopodal baptysterium).

Chorwacja

7. a. Salona.
b. Kość słoniowa. Zachowana dł.: 19 – 20 cm, wys. 9 – 10 cm.

Ryc. 5. Jednoplitykowe grzebieńce liturgiczne z pñ. Afryki i Europy. 1: Hippona, 2: Wenecja, 3: Montfaucon, 4 – 5: Stavelot.

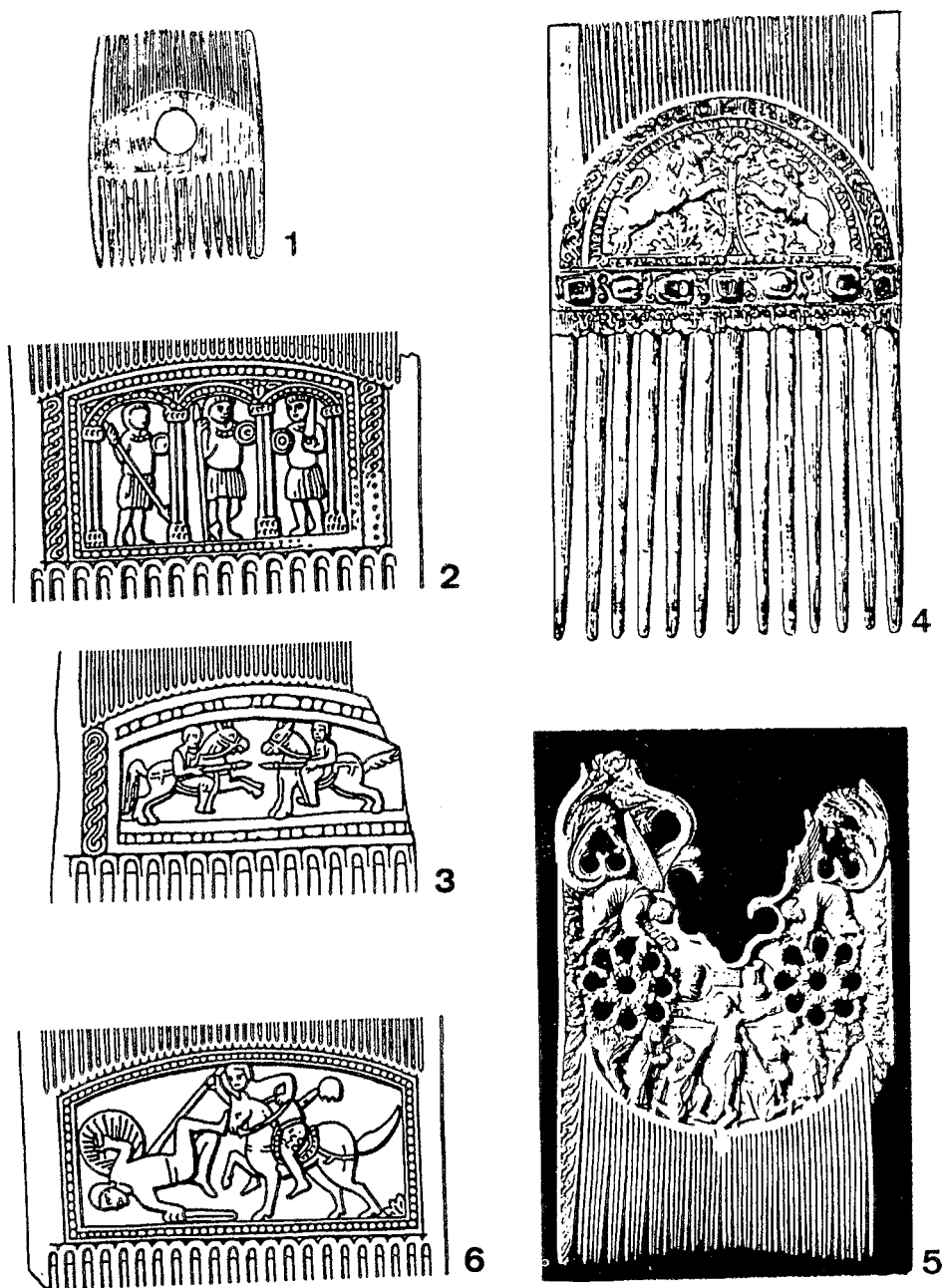
- c. Jednopłytkowy, obustronny.
- d. Strona A: 2 stojących mężczyzn ubranych w togi; strona B: ubrany w togę mężczyzna oraz klęcząca obok niego modląca się kobieta.
- e. V w. (?).
- f. Dawniej w muzeum w Spoleto.
- g. H. Leclercq 1920, kol. 106 – 107, ryc. 3533; 1938, kol. 2952 (odnaleziony nieopodal baptysterium i bazyliki biskupiej).

Włochy

- 8. a. Wenecja (warsztaty z terenu patriarchatu aleksandryjskiego; ryc. 5/2).
- b. Por. 7 b. Wys. 9,3 cm, szer. 10,8 cm.
- c. Por. 7 c.
- d. Styl przedstawienia identyczny z dekoracją grzebienia nr 3.
- e. 1 poł. VI w.
- f. Skarbiec bazyliki św. Marka w Wenecji.
- g. H.W. Haussig 1980, 506, ryc. 102.
- 9. a. Monza (warsztaty longobardzkie).
- b. Trójpłytkowy, jednostronny.
- c. Kość, kamienie, filigranowe złote druciki.
- d. Płytki zewnętrzne ozdobione 5 kamieniami; tak one jak i płytka środkowa inkrustowane drutem.
- e. Kon. VI — pocz. VII w.
- f. Monza — skarbiec katedralny.
- g. H. Leclercq 1938, kol. 2949 – 2950; E. Schaffran 1941, 127 – 128, tab. 55 a (zwany grzebieniem królowej Teodelindy).

Francja

- 10. a. Nancy (szkoła w Metz).
- b. Kość słoniowa.
- c. Jednopłytkowy, dwustronny.
- d. Dekoracja ażurowa. Strona A-B: w portyku trójjarkadowym winorośl wyrastająca z wazy, wizerunki 4 gołębi; środki liści wypełnia niebieskie szkło, zaś oczy gołębi emalia.
- e. VIII — IX w.
- f. Nancy — skarbiec katedralny.
- g. A. Goldschmidt 1914, 54, nr 101 a-b, tab. 47; H. Leclercq 1935, kol. 615, ryc. 8640; 1938, kol. 2950 – 2951, t.d.l. (zwany grzebieniem św. Gauzelina).
- 11. a. Sens (warsztaty karolińskie; ryc. 6/4).
- b. Por. 10 b.
- c. Por. 10 c.
- d. Strona A: lwy przy drzewie życia na którego wierzchołku spoczywa głowa byka; obramowanie bordiurą wypełnioną wicią roślinną, inkrustacja kamieniami, strona B: plakietka żelazna z inskrypcją PECTEN S. LVPI, ornamentyka (brak danych).
- e. VII – IX w.

Ryc. 6. Wybór liturgicznych grzebieni z terenu Anglii, Francji i Niemiec. 1: Durham, 2: Bingen, 3: Nuremberg, 4: Sens, 5: Kolonia, 6: Augsburg.

- f. Katedra w Sens.
g. H. Leclercq 1938, kol. 2952 – 2954, ryc. 10059 (tzw. grzebień św. Lucjusza; plaketkę z inskrypcją dołączono do grzebienia w XIII w.); być może to wyrób bizantyjski lub egipski z 2 poł. VI w. (? , !).
12. a. Montfaucon (ryc. 5/3).
b. Por. 10 b.
c. Por. 10 c.
d. Dekoracja ażurowa: grupa 4 zwierząt przy drzewie życia.
e – f: ?
g. H. Leclercq 1938, kol. 2949, ryc. 10057 (moim zdaniem to być grzebień karoliński o wyraźnych reminiscencjach bizantyjskich w zdobnictwie).
13. a. Montfaucon.
b. Kość słoniowa.
c. ?
d. Lwy w układzie heraldycznym.
e – f: ?
g. H. Leclercq 1938, kol. 2949.
14. a. Montfaucon.
b – c: Por. 13 b – c.
d. Uciekające od siebie 2 wilki.
e – f: ?
g. Por. 13 g.
15. a. Paryż (ze szkoły w Metz).
b. Por. 10 b. Wys. — 19,5 cm, szer. — 10,5 cm.
c. Por. 10 c.
d. Strona A: opleciony winoroślą Samson walczący z lwem; w tle baran, 2 ptaki, i głowa lwa; w otoku bordiura wypełniona winoroślą; strona B: motywy roślinne.
e. IX – X w.
f. Luwr
g. A. Goldschmidt 1914, 50, nr 91 a-b, tab. 39 (2 spośród grubych zębów wzmocnione srebrną blaszką).

Belgia

16. a. Liège.
b. Kość słoniowa. Wys. — 31 cm, szer. — 12,5 cm.
c. ?
d. Inspiracje wschodnie w zdobnictwie.
e. ?
f. Muzeum Diecezjalne w Liège.
g. H. Leclercq 1938, kol. 2949, t.d.l. (tzw. grzebień św. Bertyna).
17. a. Stavelot — Stablo (szkoła w Metz; ryc. 5/4).
b. Por. 10 b.
c. Por. 10 c.
d. Strona A – B: motyw roślinny z wizerunkiem ptaków.
e. IX w. (?).

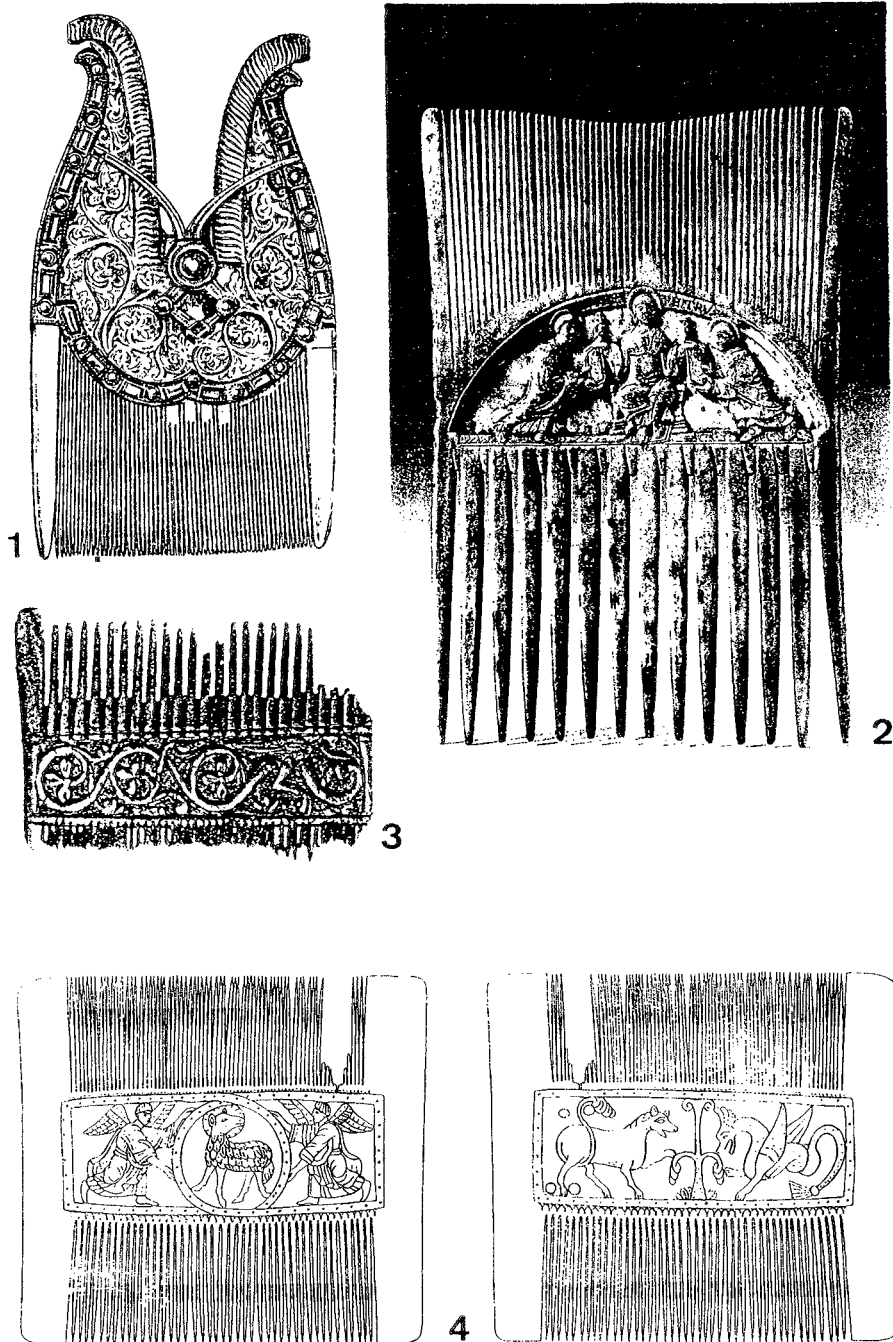
- f. Bruksela — Muzeum Sztuki Dekoracyjnej.
 - g. A. Goldschmidt 1914, 51, nr 94 a-b, tab. 40; H. Leclercq 1938, kol. 2954- 2955, ryc. 10060 (śląd naprawy lewej krawędzi spojonej połączoną blaszką brązową).
18. a. Stavelot — Stablo (szkoła w Metz; ryc. 5/5).
- b. Kość słoniowa.
 - c. Jednopłytkowy, jednostronny.
 - d. Strona A – B: motywy roślinne z inskrypcjami łacińskimi: *Ipsse vivat felix fel(i)citer semper annis L . I (?)* oraz *Quisquis ex me suum planaverit quoq(ue) caput.*
 - e. IX w. (?).
 - f. Por. 17 f.
 - g. A. Goldschmidt 1914, 51, tab. 40/93 a-b; wraz z grzebieniem nr 17 odnaleziony w opactwie kapucynów.

Anglia

19. a. Londyn (warsztaty kolońskie).
- b. Kość słoniowa, płytki złote, sztabki perełkowe, inkrustacja szkliwem. Wys. — 21,3 cm, szer. — 10,3 cm.
 - c. Jednopłytkowy, dwustronny.
 - d. Strona A: scena przedstawiająca polującą postać z łukiem oraz koziorożca umieszczonych po obydwu stronach drzewa palmowego; strona B: motyw roślinny.
 - e. X w.
 - f. Londyn — Muzeum Wiktorii i Alberta.
 - g. A. Goldschmidt 1914, 1, 34, tab. 26, nr 63 a-b.
20. a. Durham (ryc. 6/1).
- b. Kość słoniowa. Wys.-16 cm, szer.-13 cm.
 - c. Jednopłytkowy, dwustronny.
 - d. Nie zdobiony
 - e. Moim zdaniem może pochodzić z VII w.
 - f. Durham.
 - g. H. Leclercq 1938, 13, 2, kol. 2946, ryc. 10051 (znaleziony w 1827 r. w grobie św. Kutberta — + 687 r.).

Niemcy

21. a. Osnabrück (warsztaty kolońskie; ryc. 7/2).
- b. Kość słoniowa. Wys. — 20,5 cm, szer. — 13,7 cm
 - c. Jednopłytkowy, dwustronny.
 - d. Strona A: profilowana krawędź zdobiona rozetami; strona B: wizerunek świętego Piotra siedzącego na tronie między klęczącymi z jego obu stron postaciami przekazującymi mu księgi. Inskrypcja — S (sanctus), P (e) TR (us).
 - e. Ok. 1000 r.
 - f. Osnabrück — skarbiec katedralny.
 - g. A. Goldschmidt 1918, 2, 26, nr 43 a-b, tab. 14.
22. a. Bingen — klasztor na Górze Rupperta (wyrób bizantyjski; ryc. 6/2).
- b. Kość słoniowa. Wys. — 15 cm, szer. — 10 cm.

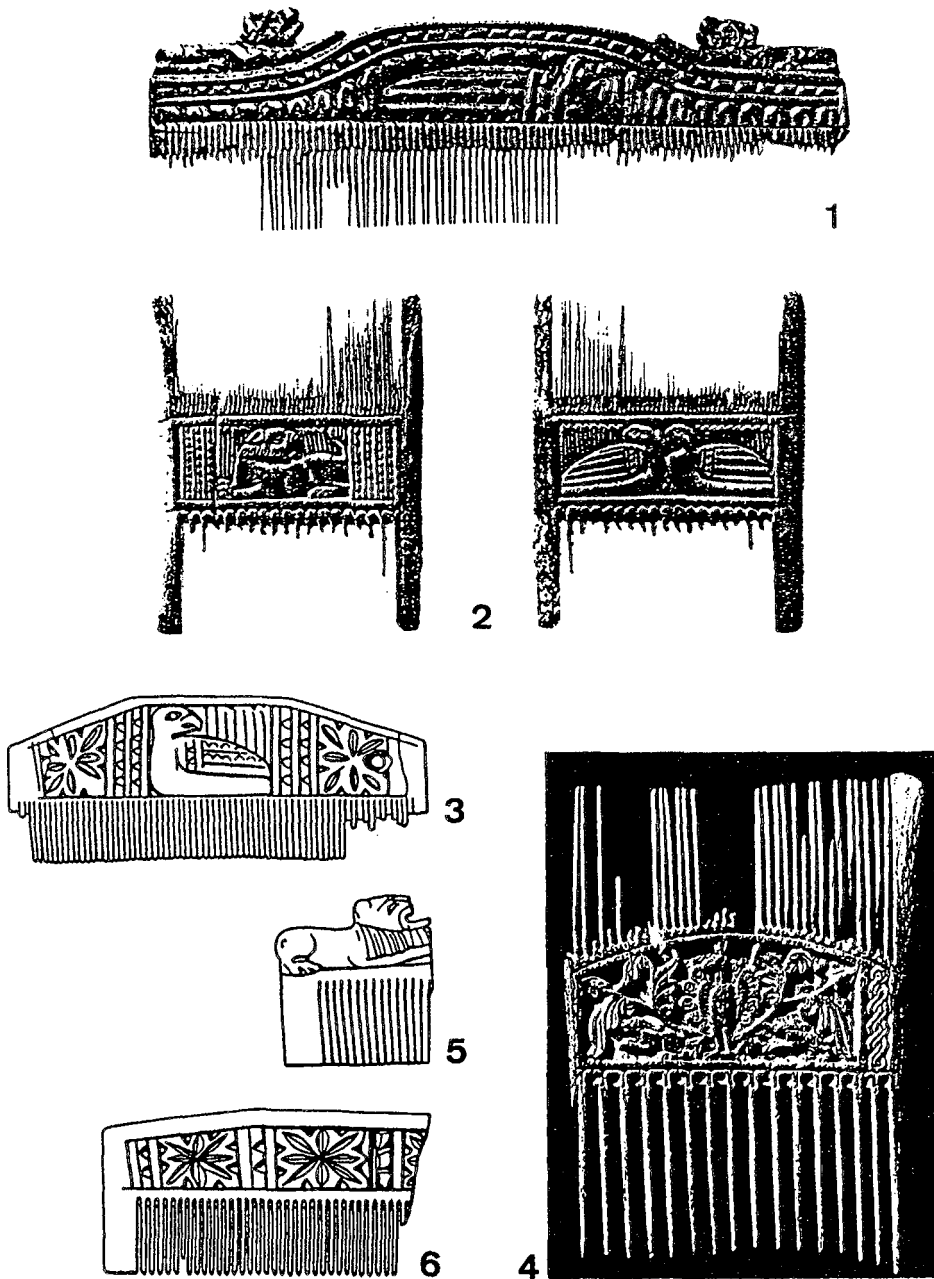
Ryc. 7. Formy rzeźbionych grzebieni z obszaru Niemiec, Skandynawii i Czech. 1: Kwedlinburg, 2: Osnabrück, 3: Lund, 4: Praga.

- c. Jednopłytkowy, dwustronny.
 - d. Strona A: scena figuralna ujęta w ramę; w arkadowym portyku trzech wojowniczy z tarczami, włóczniami i mieczem; strona B: wyjście 2 kwadryg.
 - e. Być może XII w. (?)
 - f. Dawniej zbiory prywatne, obecnie w Bayerisches Nationalmuseum w Monachium.
 - g. W. Chmielowska 1971, 81, ryc. 24; L. Lindenschmit 1880, 1, 315, fig. 255 (zwany grzebieniem św. Hildegardy); F. Swoboda 1963; M. Roslund 1997, fig. 11/1; dawniej łączony z warsztatami merowińskimi i datowany na VI — VII w.
23. a. Nuremberg (wyrób bizantyjski; ryc. 6/3).
- b. Kość słoniowa.
 - c. Jednopłytkowy, dwustronny.
 - d. Strona A — B: ujęta w ozdobną ramę scena walki 2 wojowników konnych ścierających się kopiami oraz jeźdźca w kwadrydze.
 - e. VIII — IX w. lub IX — X w.
 - f. Germanisches Nationalmuseum — Nuremberg .
 - g. F. Winter 1907; A. Chmielowska 1971, 93, ryc. 26; M. Roslund 1997, fig. 11/2; F. Swoboda 1963.
24. a. Kolonia (z pracowni w Metz; ryc. 6/5).
- b. Kość słoniowa.
 - c. Jednopłytkowy, jednostronny.
 - d. Strona A: rozbudowana scena figuralna przedstawiająca ukrzyżowanego Chrystusa przebijanego włóczniami przez Longinusa i Stefanosa; przy krzyżu modlący się Maria oraz Jan, w górze 2 anioły, w tle motywy roślinne; strona B: motyw roślinny.
 - e. 2 poł. IX w.
 - f. Schnütgen Museum — Kolonia.
 - g. F. Winter 1907; A. Goldschmidt 1914, tab. 39, nr 92 a-b; A. Chmielowska 1971, 92, ryc. 35; A. Euv 1990, 23, fot. na s. 25 (zwany grzebieniem św. Herberta).
25. a. Kwedlinburg (ryc. 7/1).
- b. Kość słoniowa.
 - c. Jednopłytkowy, jednostronny.
 - d. Bogata ornamentyka — motyw wici roślinnej, filigran, złota i srebrna blacha, kamienie ozdobne. Pierwotnie grzebień zdobiły 2 końskie głowy (obecnie obłamane), których grzywy wykonane w złotej blasze są zachowane; do główek dochodziły lejce (częściowo uszkodzone).
 - e. Przypuszczalnie z XI w.
 - f. Kolonia.
 - g. H. Leclercq 1938, kol. 2951 — 2952, ryc. 10058 (tradycja przypisuje grzebień cesarzowi Henrykowi I (Ptasznikowi, † 936), w którego grobie grzebień przypuszczalnie odnaleziono.

Szwecja

26. a. Lund (skandynawski?; ryc. 7/3).
- b. Ząb wielorybi. Dł. — 5,3 cm.

- c. Jednopłytkowy, dwustronny.
 - d. Bogata ornamentyka: wizerunek skrzydlatego smoka przechodzący w wić roślinną; motyw ujęty w prostokątną ramę.
 - e. XII w.
 - f. Lund.
 - g. C. Wahlöö 1992, s. 386, ryc. 596.
27. a. Lund (z warsztatów bizantyjskich lub syryjskich; ryc. 8/1).
- b. Kość słoniowa. Dł. — 11,8 cm.
 - c. Jednopłytkowy, jednostronny.
 - d. Grzebień ozdobiony karbowanymi nacięciami oraz wizerunkiem kaczki w centrum płytki; na górnej krawędzi grzebienia (od skrajów ku środkowi) wyrzeźbiono 2 figurki leżących lwów z głowami zwróconymi ku sobie.
 - e. 1000 – 1050 r.
 - f. Lund.
 - g. R. Blomqvist, A. W. Martensson 1963, 216 – 18, fig. 244; C. Wahlöö 1992, 386, ryc. 597; M. Roslund 1997, fig. 4, 7/4 (grzebień pochodzi z badań 1961 r.).
28. a. Sigtuna III (z warsztatów bizantyjskich; ryc. 8/3).
- b. Kość słoniowa. Dł. — 8,8 cm, wys. — 3,6 cm.
 - c. Jednopłytkowy, jednostronny.
 - d. Obustronnie zdobiony wyobrażeniem ptaka, karbowane nacięcia (+ otwór do zawieszenia).
 - e. Ok. 1100 r., wczesny XII w.
 - f. Sigtuna.
 - g. S. Tesch 1992, 386, ryc. 598 a; M. Roslund 1997, fig. 6 b, 7/5.
29. a. Sigtuna V (z warsztatów bizantyjskich; ryc. 8/2).
- b. Kość słoniowa. Dł. — 7,9 cm, wys. — 9,6 cm.
 - c. Jednopłytkowy, dwustronny.
 - d. Strona A: wizerunek lwa w ramie wypełnionej karbowanym „ściegiem” oraz napis runiczny „Kunt”(Knut); strona B: 2 umieszczone heraldycznie ptaki ujęte w ramę.
 - e. Ok. 1100 r.; pocz. XII w. (wg Roslunda może być datowany na 3 ostatnie dekady XI w.).
 - f. Sigtuna.
 - g. S. Tesch 1992, 386, ryc. 598 b; M. Roslund 1997, fig. 8/5.
30. a. Sigtuna I (warsztaty bizantyjskie; ryc. 8/5).
- b. Kość słoniowa.
 - c. Jednopłytkowy, jednostronny.
 - d. Strona A – B: rzeźbiona figurka lwa przy krawędzi.
 - e. XII w. (wg Tescha).
 - f. Sigtuna.
 - g. S. Tesch 1992, 386 (M. Roslund 1997, fig. 5, 7/1; grzebień pochodzi z badań 1963 r.).
31. a. Sigtuna II (warsztaty bizantyjskie; ryc. 8/6).
- b. Kość słoniowa.
 - c. Jednopłytkowy, jednostronny.

Ryc. 8. Grzebień jednopłytkowe strefy skandynawskiej oraz terytorium Chazarów. 1: Lund, 2-3, 5, 6: Sigtuna (V, III, I, II), 4: Sarkiel-Biała Wieża.

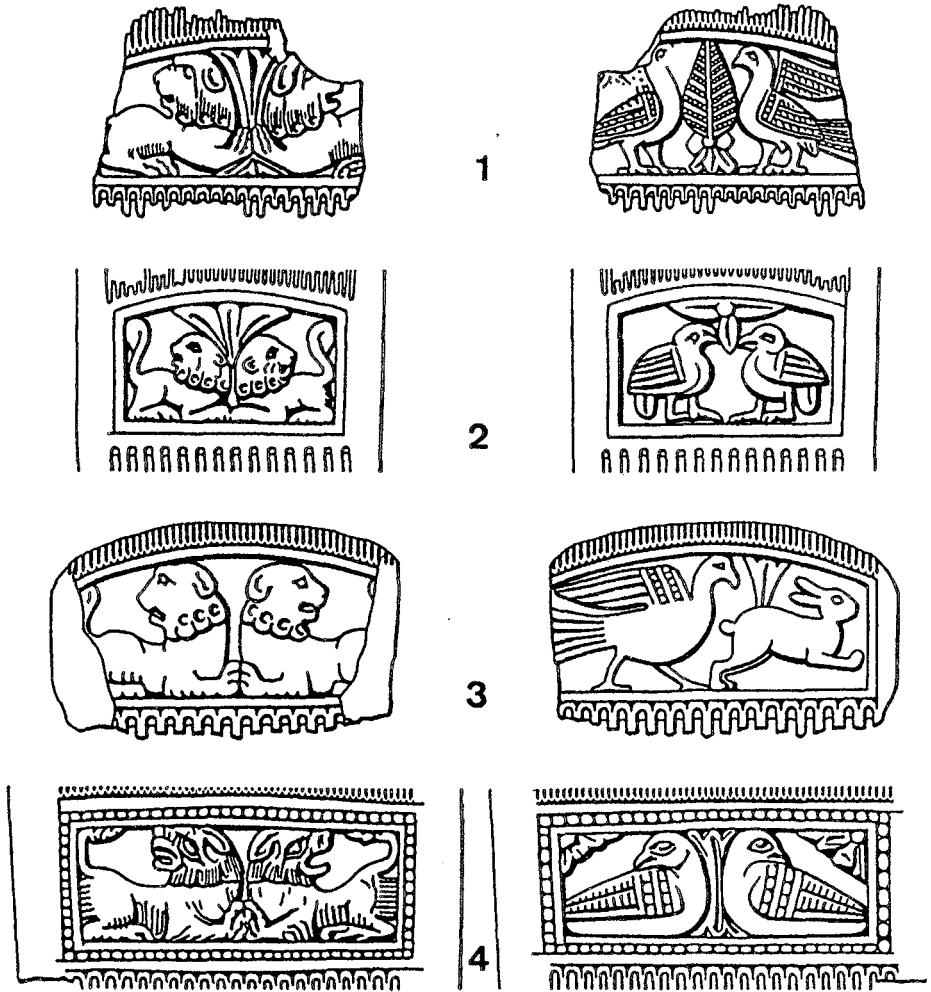
- d. Strona A — B: ornamentyka karbowanych nacięć w części naśladowujących motyw kwiatu.
 - e. 1 ćwierć XII w.
 - f. Sigtuna.
 - g. S. Tesch 1992, 386; M. Roslund 1997, fig. 6 a, 7/2.
32. a. Sigtuna IV (warsztaty bizantyjskie).
- b. Kość słoniowa.
 - c. Dwustronny, złożony z kilku połączonych segmentów kości.
 - d. Strona A – B: uboga ornamentyka motywu perełkowego oraz nacięć w formie trójkąta.
 - e. 2 – 3 ćwierć XII w.
 - f. Sigtuna.
 - g. S. Tesch 1992, 386; M. Roslund 1997, fig. 6 c (grzebienie oznaczone jako Sigtuna II – IV pochodzą z badań 1988 – 90 r., odnalezione zostały nieopodal siebie — w najbliższej okolicy kościoła).

Czechy

33. a. Praga (z warsztatów ottońskich; ryc. 7/4).
- b. Kość słoniowa.
 - c. Jednoplótkowy, dwustronny.
 - d. Strona A: baranek Boży w Świętym kręgu podtrzymywany przez 2 anioły; strona B: gryf oraz smok przy centralnie umieszczonym drzewie (życia).
 - e. 3 – 4 ćwierć X w.
 - f. W skarbcu św. Wita.
 - g. R. Turek 1988, 149 – 151, ryc. na s. 150 – 151.

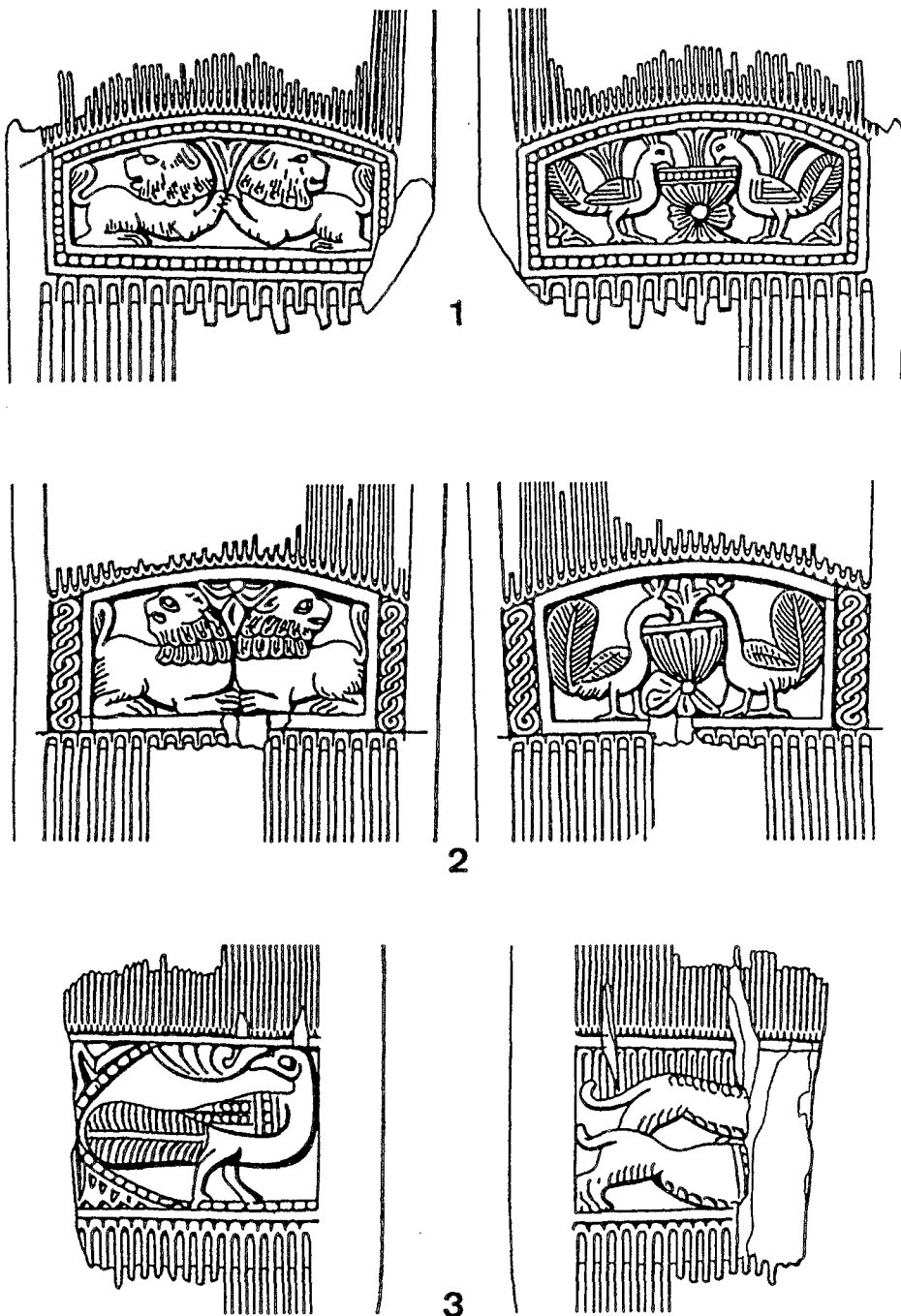
Grecja

34. a. Korynt I (warsztaty bizantyjskie; ryc. 9/1).
- b. Kość słoniowa
 - c. Jednoczęściowy, dwustronny.
 - d. Strona A: wizerunek 2 leżących lwów — ujęcie przeciwstawne; strona B: 2 ptaki przy umieszczonym centralnie drzewie.
 - e. X – XI w. (między X, a XI w.).
 - f. ?.
 - g. M. Roslund 1997, fig. 8/1.
35. a. Korynt II (warsztaty bizantyjskie; ryc. 9/2).
- b. Kość słoniowa.
 - c. Jednoczęściowy, dwustronny.
 - d. Strona A: 2 lwy w ujęciu antytetycznym, strona B: wizerunek 2 ptaków.
 - e. X – XI w. (między X, a XI w.).
 - f. ?.
 - g. M. Roslund 1997, fig. 8/2
36. a. Korynt III (warsztaty bizantyjskie; ryc. 10/1).
- b. Kość słoniowa.
 - c. Jednoczęściowy, dwustronny.

Ryc. 9. Grzebienie jednopłytkowe z Europy pd. oraz Francji (z warsztatów bizantyjskich).
1 – 2: Korynt (I – II), 3: Iznik (Nicea), 4: Paryż.

- d. Strona A: lwy w ujęciu przeciwstawnym; strona B: scena pawy pijących wodę z umieszczonej centralnie wazy.
e. Koniec XI w.
f. ?
g. M. Roslund 1997, fig. 9/1.
37. a. Chalkis (warsztaty bizantyjskie; ryc. 10/2).
b. Kość słoniowa.
c. Jednoczęściowy, dwustronny.
d. Zdobnictwo w typie grzebieni korynckich — grupa lwów i ptaków.

Ryc. 10. Grzebień zdobiony motywem lwi oraz pawi. 1: Korynt (III), 2: Chalkis, 3: Carevec.

- e. X – XI w.
- f. ?.
- g. M. Roslund 1997.

Bułgaria

- 38. a. Carevec (warsztaty bizantyjskie; ryc. 10/3).
- b. Kość słoniowa.
- c. Jednopłytkowy, dwustronny.
- d. Strona A – B: paw oraz 2 lwy.
- e. XII w.
- f. ?.
- g. P. Slavčev 1990, 56; M. Roslund 1997, fig. 9/2.

Turcja

- 39. a. Iznik (Nicea; warsztaty bizantyjskie; ryc. 9/3).
- b. Kość słoniowa.
- c. Jednoczęściowy, dwustronny.
- d. Strona A – B: wizerunek lwów, ptaka i zająca.
- e. Brak datowania.
- f. ?.
- g. M. Roslund 1997, fig. 8/3.

Chazaria

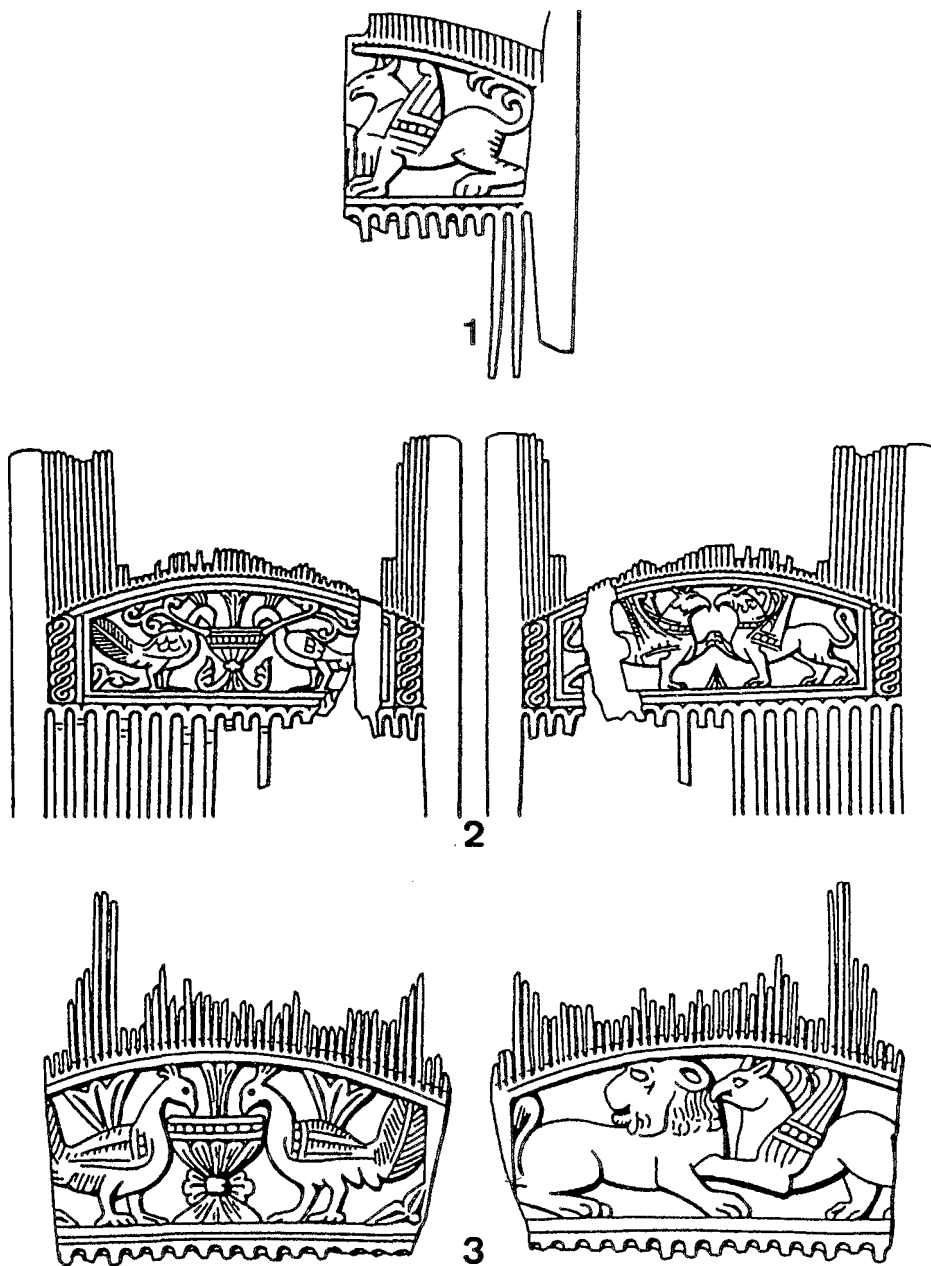
- 40. a. Sarkiel — Biała Wieża (z warsztatów bizantyjskich; ryc. 8/4).
- b. Kość słoniowa. Wys. — 12 cm, szer. — 8,5 cm.
- c. Jednopłytkowy, dwustronny.
- d. Strona A: scena przedstawiająca Heraklesa walczącego z lwami; strona B: centralnie umieszczony wizerunek pawia oraz zając i ścigający go pies; w tle motywy roślinne.
- e. XI w.
- f. Ermitaż, nr inw. W.D — 51/C-P-1383.
- g. M.I. Artamonov 1958, 74, 75, rys. 51/2; A.B. Bank 1985, 297, tab. 141 – 142

Polska

- 41. a. Ostrów Lednicki (z warsztatów bizantyjskich lub syryjskich; ryc. 1 A – B).
- b. Kość słoniowa.
- c. Jednopłytkowy, jednostronny.
- d. Por. opis.
- e. 2 poł. X — 1 poł. XI w.
- f. Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy, nr inw. 289/63.
- g. T. Wasilewski 1963, 553; J. Łomnicki 1968, 34, ryc. 44; J. Górecki 1995, ryc. 4).

Podaną listę grzebieni mogłem ostatnio (dzięki uprzejmości Pani M. Holström, za co jej w tym miejscu serdecznie dziękuję) uzupełnić o egzemplarze, co do których dysponowałem jedynie enigmatycznymi wzmiankami lub też w publikacjach formy ich myłone

- były pomiędzy sobą. Zatem podany wykaz można aktualnie wzbogacić o kolejne okazy z terenu Niemiec, Francji oraz Anglii.
42. a. Augsburg (warsztaty konstantynopolikańskie; ryc. 6/6).
 - b. Kość słoniowa.
 - c. Jednoczęściowy, dwustronny.
 - d. Strona A: pojedynek wojownika konnego i pieszego; strona B: walka lwa z wilkiem.
 - e. XII w.
 - f. Augsburg — skarbiec katedralny.
 - g. P. Lasko 1956; F. Swoboda 1963; M. Roslund 1997, fig. 11/3.
 43. a. Moguncja (warsztaty bizantyjskie; ryc. 11/1).
 - b. Kość słoniowa.
 - c. Jednopłytkowy, dwustronny.
 - d. Wizerunek gryfa.
 - e. X w.
 - f. Moguncja.
 - g. F. Swoboda 1963; M. Roslund 1997, fig. 10/1.
 44. a. Markt Erlbach (warsztaty bizantyjskie; ryc. 11/2).
 - b. Kość słoniowa.
 - c. Jednopłytkowy, dwustronny.
 - d. Strona A: scena przedstawiająca pawie pijące wodę z umieszczonej centralnie wazy; strona B: wizerunek gryfów.
 - e. X w.
 - f. Nuremberg.
 - g. F. Swoboda 1963; M. Roslund 1997, fig. 10/2.
 45. a. Bonn (warsztaty bizantyjskie).
 - b. Kość słoniowa.
 - c. Jednopłytkowy, dwustronny.
 - d. Sceny zwierzęce z lwami, gryfami oraz pawiami.
 - e. X w.
 - f. Rheinisches Landesmuseum w Bonn.
 - g. F. Swoboda 1963; M. Roslund 1997; miejsca znalezienia okazu nie znamy.
 46. a. Paryż (warsztaty bizantyjskie; ryc. 9/4).
 - b. Kość słoniowa.
 - c. jednopłytkowy, dwustronny.
 - d. Strona A — B: sceny z ptakami i lwami w ujęciu antytetycznym.
 - e. X – XI w.
 - f. Luwr.
 - g. M. Roslund 1997, fig. 8/4.
 47. a. Londyn (warsztaty bizantyjskie; ryc. 11/3).
 - b. Kość słoniowa.
 - c. Jednopłytkowy, dwustronny.
 - d. Strona A – B: sceny pawi pijących wodę z czary oraz walki lwa z gryfem.
 - e. X w.
 - f. Londyn.
 - g. M. Roslund 1997, fig. 10/3 (miejsca znalezienia grzebienia nie znamy).

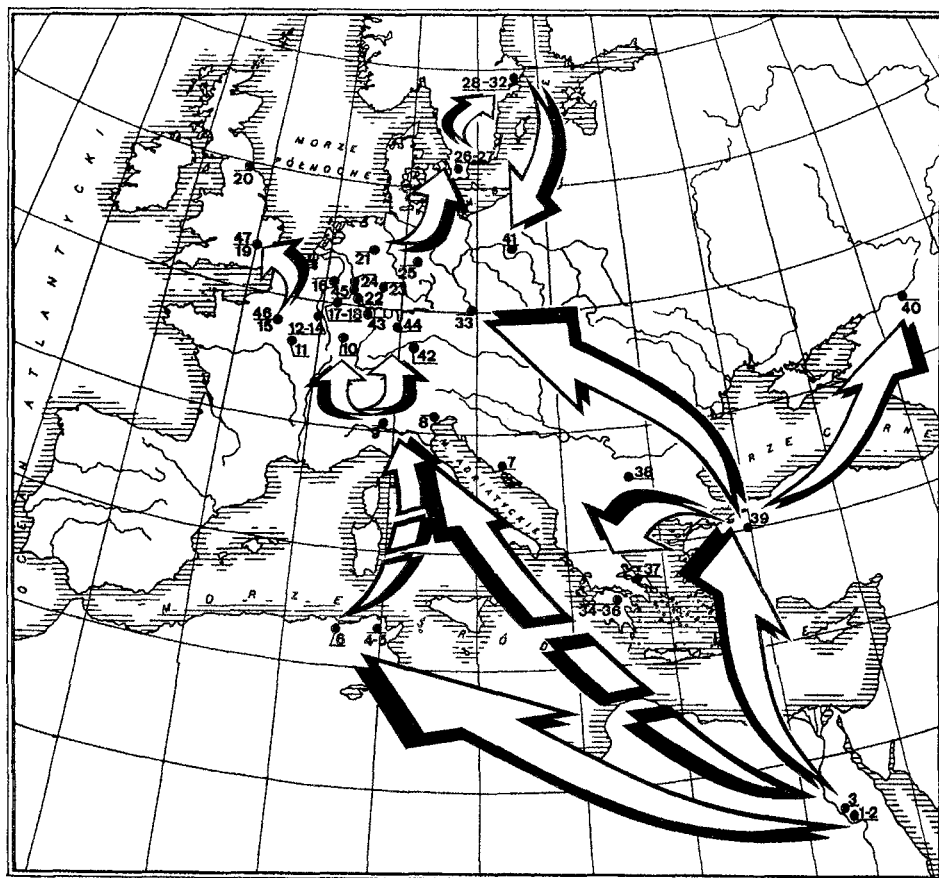

Ryc. 11. Bogato zdobione grzebień z kości słoniowej. 1.: Moguncja, 2: Markt Erlbach, 3: Londyn.

Analiza wykazu grzebieni pozwala na postawienie hipotezy o związkach najstarszych z nich z terytorium północnej Afryki, ściślej z patriarchatem aleksandryjskim, gdzie występują takie okazy jak datowane na V w. grzebień z Achmin Panopolis (wykaz: nr 1 – 3; por. też ryc. 12; J. Gomolka-Fuchs 1987, 194; J. Strzygowski 1904, tab. 8), czy VI-wieczne z Abu Hennis (wykaz: nr 3; S.J.P. du Bourget 1991, 170). Z warsztatów aleksandryjskich pochodzi również grzebień wenecki (wykaz: nr 8; H.W. Haussig 1980).

Wczesne są, jak sędzę, formy znane z Kartaginy (2 egz. — wykaz: nr 4, 5; H. Leclercq 1938, kol. 2944 – 2945, ryc. 10049 – 10050) oraz odnalezione nieopodal baptysterium z IV w. w Hipponie (wykaz: nr 6; B. Filarska 1983, 200, tab. 12/3; H. Leclercq 1938, kol. 2947 – 2949, ryc. 10056). Do grupy grzebieni o najstarszej metryce zaliczyć również można grzebień znaleziony w sąsiedztwie episcopium i baptysterium z VI w. w Salonie (wykaz: nr 7; E. Dyggve 1954; H. Leclercq 1938, kol. 2952).

Wśród grzebieni o szczególnych funkcjach wspomnieć warto o odmiennym od wymienionych okazów jednopłytkowych, grzebieniu trójpłytkowym związanym jednak

Ryc. 12. Hipotetyczne kierunki rozprzestrzeniania się grzebieni z centrów ich produkcji.

z osobą o najwyższym statusie społecznym — longobardzką królową Teodelindą (kon. VI – pocz. VII w.). Należący do niej grzebień zachował się w skarbie władczyńskim przechowywanym w katedrze w Monza. Stanowi on, obok grzebieni z Wenecji i Salony, kolejny okaz związany z południowoeuropejską strefą ich występowania.

Charakterystyczna pozostaje morfologia tego grzebienia, którego górną krawędź wyprofilowano na skrajach ku górze, jak i technika jego wykonania, bowiem zewnętrzne płytki kościane ozdobiono 5 kamieniami, całość zaś misternie pokryto w technice filigranu złotym (?) drutem.

Grzebień uznać można za dzieło longobardzkich warsztatów północno włoskich, ewentualnie za import bizantyjski, który trafił na dwór w Monza.

Powracając do grzebieni uznawanych za liturgiczne, a występujących w wyspowej i kontynentalnej strefie zachodnio — i — środkowoeuropejskiej, dostrzec możemy ich wyraźne zróżnicowanie chronologiczne i warsztatowe.

W starszych publikacjach niektóre z grzebieni uznawano za pochodzące z warsztatów merowińskich np. bogato zdobiony sceną figuralną i bordiurą wypełnioną wstęgą, egzemplarz z Bingen (Nadrenia Palatynat; wykaz: nr 22; L. Lindenschmit 1880, 315; H. Leclercq 1938, kol. 2943, ryc. 10046), obecnie uznawany za późniejszy (M. Roslund 1997), czasu panowania Merowingów sięgają wszak, co winniśmy mieć na uwadze, grzebienie łączone z warsztatami karolińskimi (por. wykaz: nr 10, 11).

Młodsze są, tak jedno jak i dwustronne formy karolińskie, łączone z pracownikami zlokalizowanymi w Metz. Zaliczyć do nich możemy następujące grzebienie: 1. bogato rzeźbiony, IX-wieczny grzebień św. Herberta (R. Hinks 1935, tab. 22), 2. pokryty ażurową dekoracją rzeźbiarską VIII-IX-wieczny grzebień św. Gauzelina z Nancy (A. Goldschmidt 1914, 1, 54, nr 101 a-b, tab. 47; H. Leclercq 1938, kol. 2950 – 2951), 3 – 4. grzebień z X w. ze Stavelot (2 egz.; H. Leclercq 1914, 1, 51, nr 94a-b, tab. 40) oraz 5. grzebień z Luwru (IX – X w.; A. Goldschmidt 1914, 1, 50, nr 91 a – b, tab. 39).

Związek z tymi pracownikami wykazuje mistrzowsko ornamentowany (lwy przy drzewie życia — układ heraldyczny) i inkrustowany kamieniami interesujący grzebień z VII – IX w. złożony w skarbcu katedralnym w Sens (wykaz: nr 11; H. Leclercq 1938, kol. 2952 – 2954, ryc. 10059) oraz grzebień z Montfaucon (H. Leclercq 1938, kol. 2949, ryc. 10057), w których dekoracjach dostrzec możemy reminiscencje bizantyjskie, koptyjskie, czy nawet starsze od nich echa starożytnego zdobnictwa assyryjskiego.

Oprócz warsztatów w Metz działały również pracownie zlokalizowane w Kolonii, z których pochodzą grzebienie datowane na X i XI w. Dziełem tych warsztatów jest grzebień z Osnabrück (wykaz: nr 21; A. Goldschmidt 1918, 2, 26, nr 43 a – b, tab. 14) oraz grzebień zdeponowany w Londynie (wykaz: nr 19; A. Goldschmidt 1914, 1, 34, nr 63 a – b, tab. 26).

Z pracowni tych pochodzi, moim zdaniem, również przepiękny, bogato zdobiony, o wyraźnych nawiązaniach bizantyjskich, grzebień z Kwedlinburga (wykaz: nr 25; H. Leclercq 1938, kol. 2951 – 2952, ryc. 10058).

Z warsztatami ottońskimi łączy się także datowany na 3 – 4 ćwierć X w. tzw. praski grzebień św. Wojciecha (wykaz: nr 33; o wpływach bizantyjskich w zdobnictwie; R. Turlek 1988, 149 – 151, ryc. bez nru).

Ze strefą wyspową pn.-wsch. Anglii wiąże się, jak sądzę, pozostający zbarbaryzowanym naśladownictwem grzebieni liturgicznych ich niezdobiony egzemplarz (wykaz: nr

20) pochodzący najpewniej z czasów działalności św. Kutberta (VII w.; H. Leclercq 1938, kol. 2946, ryc. 10051).

W kontynentalnej Europie oraz na terytorium Chazarów natrafiamy na kolejne grzebienie zaliczane do interesującej nas grupy. Są to egzemplarze znane z Nurembergu (wykaz: nr 23 — o spornej chronologii; A. Chmielowska 1971, 93, ryc. 26; F. Winter 1907), Sigtuny (wykaz: nr 28, 29; Wikinger 1992, 386, ryc. 598 a, b) oraz z Białej Wieży (XI w. — wykaz: nr 40; A.B. Bank 1985, 297, tab. 141 – 142). Okazy te wyprodukowano w warsztatach bizantyjskich.

Z warsztatu bizantyjskiego lub pracowni syryjskiej pochodzi odnaleziony w Lundzie grzebień ozdobiony figurkami 2 lwów (wykaz: nr 27), datowany na I połowę XI w. (R. Blomqvist, A. W. Martensson 1963), za wyrób bizantyjski zaś mogą być również uznane kolejne okazy grzebieni znanych ze Skandynawii (Sigtuna — 3 egz — wykaz: nr 30 – 32.; M. Roslund 1998).

Wreszcie do grupy grzebieni liturgicznych zaliczyć możemy także grzebień z Liège, którego proveniencje łączy się ze Wschodem (wykaz: nr 16). Szczegółowych danych o nim jednak brak (H. Leclercq 1938, kol. 2949).

Z omówionej chorologii (por. ryc. 3, 12) oraz datowania grzebieni wynika, że najstarsze centra ich produkcji skupiały się na terenie patriarchatu aleksandryjskiego oraz Numidii (Kartagina, Hippona), skąd przenikały one na północ (Wenecja, Salona). Obok nich wcześniej działały warsztaty bizantyjskie, które — jak sędzę — przejęły i kontynuowały tradycje warsztatów egipskich.

Ukształtowana na dawnych ziemiach Imperium Rzymskiego oraz jego sukcesorów tradycja zdobionych grzebieni liturgicznych była, jak można przyjąć, kontynuowana w państwie Merowingów, Karolingów oraz na terenie Rzeszy Niemieckiej. Nadal działały również warsztaty bizantyjskie, których produkcja (trwająca aż po XII w.) rozprzestrzeniała się bardzo szeroko, sięgając państwa chazarskiego na wschodzie oraz Polski, Niemiec i Skandynawii na zachodzie i północy.

Sędzę, iż rozwój produkcji omawianych grzebieni, które — jak stwierdzono wyżej — najwcześniej pojawiły się w Egipcie, gdzie powstają jedne z najstarszych w chrześcijańskim świecie wspólnot klasztornych do których mogły być przeznaczone niektóre grzebienie (np. egzemplarze z Achmin — Panopolis, gdzie znajdował się jeden z takich klasztorów — por. A. Martin 1996, 125) łączyć można z rozwojem organizacyjnej struktury kościoła, wraz z którą postępowało również ujednoczenie rytuałów przedwstępnych związanych z liturgią mszy, a zatem i szersze pojawienie się tych szczególnych rzeźbionych grzebieni ze słoniowej kości.

Wśród grzebieni wydzielić możemy dominujące egzemplarze dwustronne (nr wykazu: 1 – 8, 10 – 12, 15, 17, 19 – 23, 26, 29, 32 – 40 i 42 – 47) oraz znacznie rzadsze okazy jednostronne (nr wykazu: 18, 24, 25, 27, 28, 30, 31, 41). Formy najstarsze są wyłącznie obustronne, produkowano je wszak po wiek XII, w odróżnieniu od nich formami chronologicznie młodszymi są okazy jednostronne pojawiające się dopiero od czasów karolińskich. Wyjątkiem wśród grzebieni jednostronnych jest wymieniony okaz z Monzy.

Jak już wspominałem wcześniej grzebienie wyrabiano z kości słoniowej (wyjątkowo wielorybiej), której obróbką zajmowali się wyspecjalizowani rzemieślnicy — rzeźbiarze opracowujący głównie reliefy na płytkach, przede wszystkim dyptykach i kasetkach, także bogato dekorowane grzebienie (A. Goldschmidt 1914; 1918; H. Stern 1975, 58 –

66). Pracę takiego rzeźbiarza oraz jego pracownię poznać możemy dzięki ikonografii, np. miniaturze rękopisu *Cynegetica Pseudo-Oppiana* (H.W. Haussig 1980, 506 i ryc. 102).

Niekiedy kość słoniową uzupełniano drewnem, jak w jednym z grzebieni z Achmin — Panopolis, w dekoracji stosowano również inkrustację kamieniami, kolorowym szkliwem, emalią, perłą, złotymi płytkami lub srebrem (grzebień z Sens, Nancy, Londynu, Kwedlinburga). W zdobnictwie natrafiamy również na pokrywanie kości słonowej nitką złotą w technice filigranu (por. okaz z Kwedlinburga, czy trójpłytkowy grzebień z Monzy).

Gdy spróbujemy spojrzeć na zdobnictwo grzebieni zauważymy ich wyraźne zróżnicowanie. Jak dotąd w oparciu o odmienne szczegóły stylistyki zdobniczej badacze wydzielali wiele grup grzebieni. (por. m. in. F. Swoboda 1963), by dla przykładu wspomnieć o ostatniej propozycji M. Roslunda (1997), którego analiza pozostaje niepełna, bowiem nie objął on swymi rozważaniami grzebieni z terenu Afryki. Sześć grup ornamentacyjnych grzebieni wydzielonych przez Roslunda odnosić według mnie można, jedynie do części z grzebieni, których dekoracja, została wzbogacona złotem, szkliwem i kamieniami oraz dotykała przeróżnych wątków łączących się np. z dziejami życia Jezusa i jego uczniów.

W typie przedstawień ikonograficznych najstarsze są sceny stanowiące stały repertuar w sztuce wczesnochrześcijańskiej oraz bizantyjskiej, a ukazujące Daniela lub św. Menasa między lwami (grzebień z Achmin-Panopolis, Hippony). Typowym motywem tej sztuki są również przedstawienia Samsona, czy Heraklesa walczącego z lwem (lwami; grzebień z Luwru i Białej Wieży), wizerunki zajęcy, owcy (motyw Dobrego Pasterza), ptaków (często w układach heraldycznych — przy drzewie życia; np. grzebień z Sens, Montfaucon, Pragi, Białej Wieży).

Szczegóły ikonograficzne, jakie obserwujemy na grzebieniach z Deir Abu Hennis, czy okazy weneckim nawiązują z kolei do historii życia Jezusa i czynionych przez niego cudów — wskrzeszenia Łazarza. Chrystus ukazany jest tutaj w typie tzw. aleksandryjskim (młodzieńca bez brody).

Styl przedstawień oraz ornamentyka dalszych grzebieni łączy się również z religią chrześcijańską i przybiera formy motywu zwycięskiego krzyża, jawne — widoczne (np. krzyża łacińskiego na grzebieniu z Kartaginy), bądź ukryte, jako *crux dissimulata*, w bogato ornamentowanej przestrzeni (jak np. na kolejnym grzebieniu z Kartaginy, gdzie motyw krzyża utajono w przestrzeni wypełnionej koncentrycznymi kółkami).

Tematyka religijna ukazująca całe bogactwo sztuki rzeźbiarskiej grzebieni dominuje także na większości scen pozostałych okazów, by dla przykładu przytoczyć grzebień św. Herberta (ukrzyżowanie Chrystusa), św. Wojciecha (Chrystus ukazany jako Baranek Boży), egzemplarz z Osnabrück (m. in. tronujący św. Piotr), czy z Białej Wieży (z motywem Pawia — symbolu zmartwychwstania).

Podkreślić należy stylistyczną i tematyczną łączność wielu przedstawień oraz scen na grzebieniach (np. lwy, ptaki, walka Heraklesa, Daniel między lwami, heraldyczne układy zwierzęce przy drzewku życia) ze starszymi (pogańskimi) motywami typowymi dla sztuki śródziemnomorskiej, które przejęte zostały przez chrześcijaństwo i weszły do jego rozbudowanej symboliki (B. Filarska 1986, 253, 276, przyp. 113, 322; D. Forstner 1990; E. Jastrzębowska 1998, 28; J. Żak 1955, 182 i przyp. 26 – 27).

Odmiennej charakter reprezentują w ikonografii grzebieni tematy świeckie znane z okazów z Achmin — Panopolis (jeździec i postać przy wazie), Hippony (namiestnik i towarzyszące mu osoby), Salony (dostojnicy w togach), czy Bingen (scena figuralna i wyścig kwadryg) oraz z Nuremberga (walka jeźdźców) i Londynu (polowanie).

Zarówno tematy religijne, jak i świeckie oraz różne odmiany scen zwierzęcych (z lwami, gryfami, ptakami), którymi ozdabiano omawiane grzebienie stanowiły uniwersalny kanon stosowany nie tylko w dekoracji luksusowych grzebieni, ale i do wystroju kasetek z kości słoniowej oraz jedwabnych tkanin wytwarzanych masowo na ziemiach Cesarstwa Bizantyjskiego. Wspomniane zdobnictwo grzebieni utrzymuje się bardzo długo, trwając od momentu pojawienia się tych wyrobów, aż po XII w.

W kompozycji rzeźbiarskiej grzebieni artyści wypełniali dekorowaną powierzchnię mistrzowsko oddanymi motywami roślinnymi, jakie dostrzegamy w zdobnictwie wielu analizowanych okazów (grzebienie z Nancy, Stavelot, Kolonii, Kwedlinburga, Białej Wieży), niekiedy zaś roślinna wic zespolona była w kompozycyjną całość z wizerunkiem skrzydłatego smoka (por. egzemplarz z Lundu: nr katalogu — 26). Formą wyjątkową jest grzebień zdobiony figurkami lwów (Lund — nr katalogu: 27), czy zachowany w niewielkim fragmencie „lwi” grzebień z Sigtuny (I, nr katalogu: 30).

W stylu dekoracji grzebieni znajdujemy wreszcie napisy, którymi wzbogacano ich zdobnictwo. Znane są one z egzemplarzy ze Stavelot, Sens i Osnabrück, czy Sigtuny.

Z przedstawionych danych odnoszących się do rozprzestrzenienia, chronologii oraz pochodzenia grzebieni z kości słoniowej, wynika, że „klasyczne” ich formy — o rozbudowanej ikonografii — nie występują na terytorium państwa piastowskiego. Natrafiamy tu natomiast na bardzo rzadki okaz zdobiony figurkami lwów. Dekoracja obydwu stron tego grzebienia uległa pewnej schematyzacji oraz uproszczeniu, nadal jednak wykazując mistrzostwo detalu rzeźbiarskiego.

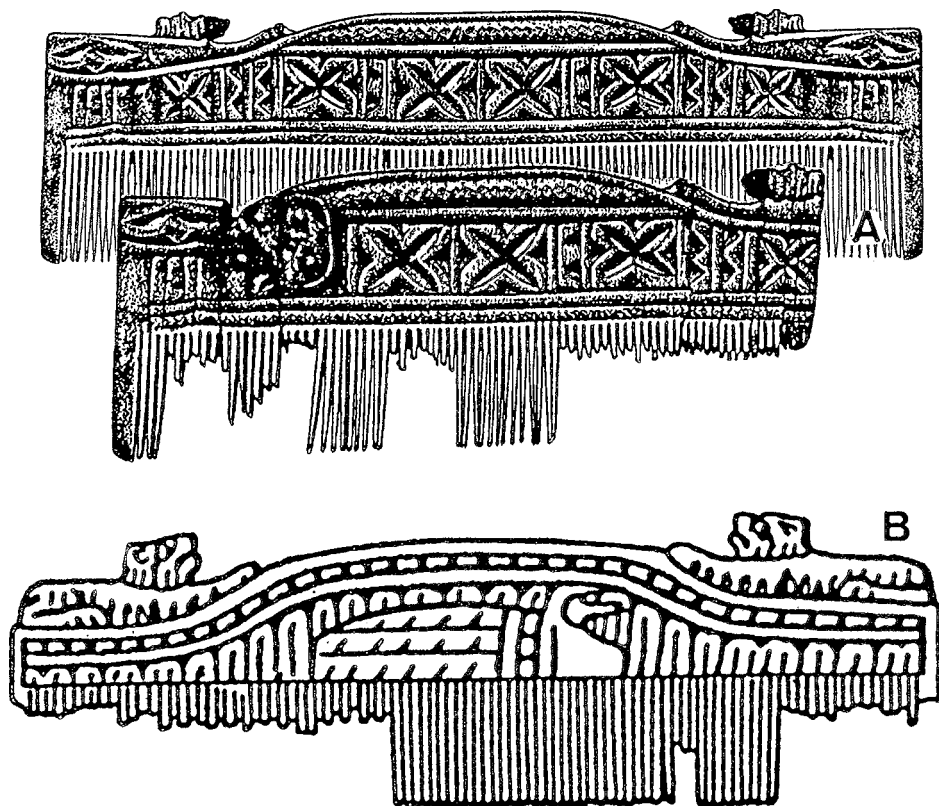
Wysunąć można hipotezę, że wytwórca grzebienia, który znaleziono na Ostrowie Lednickim, reprezentuje identyczną tradycję warsztatową (lub nawet ten sam warsztat), z którym łączy się jeden z grzebieni z Lundu (por. ryc. 13).

Chronologia okazu z Ostrowa Lednickiego łączy się z młodszym horyzontem występowania grzebieni liturgicznych, bowiem datowany jest, jak nadmieniałem wcześniej, na połowę XI w. Ze zbliżonym horyzontem czasowym koreluje również rzeźbiony okaz z Lundu, młodszy od nich jest z kolei grzebień z Sigtuny (I, nr katalogu: 30). Fakt zdeponowania grzebienia lednickiego w warstwie z połowy XI w. nie wyklucza jednak możliwości jego użytkowania wcześniej, o czym winniśmy pamiętać.

Nie można wykluczyć, że grzebień znany z wyspy lednickiej dotarł tutaj bezpośrednio z Bizancjum (ewentualnie Syrii) lub drogą pośrednią poprzez Skandynawię, skąd docierała na nasze ziemie przeważająca masa monet oraz zabytków proveniencji wschodniej (por. ostatnio W. Łosiński 1988).

Dopuszczyć możemy również i inną hipotezę, że ten wyjątkowy grzebień trafił na ostrow Lednicki jako jeden z darów pozostawionych przez cesarza Ottona III podczas jego postoju na wyspie w drodze do Gniezna (J. Górecki, w druku).

Kontekst znalezienia omawianego grzebienia, który odkryto w sąsiedztwie kościoła, w którym zlokalizowano ważną wewnątrzsakralną nekropole (J. Górecki 1991) oraz zgromadzono łączące się z kultem przedmioty (skrzynka relikwiarzowa), występujące również i przy ścianach zewnętrznych kościoła (pektorał), pozwala na łączenie grzebienie-

Ryc. 13. Rzeźbione grzebienie pochodzące z jednego warsztatu lub kręgu warsztatowego (bizantyjskiego).
A — Ostrów Lednicki, B — Lund.

nia z liturgicznymi funkcjami analogicznymi z przeznaczeniem rzeźbionych jednopłytkowych grzebieni wykonanych z kości słoniowej.

Także wyjątkowa forma, jak i bogata stylistyka zdobnicza zabytku oraz surowiec, z którego go wykonano, potwierdzać mogą jego związek z wysokiej rangi dostojnikiem kościelnym, przebywającym na wyspie lednickiej.

Zatem o ile grzebień lednicki, którego zarówno tak pozycja stratygraficzna, jak i kontekst znalezienia (domostwo przykościelne) określają ściśle chronologię oraz wskazują dość wyraźnie na jego funkcję, może być łączony z duchownym w którego użytkowaniu najpewniej pozostawał, o tyle funkcja innych grzebieni z kości słoniowej uznawanych wcześniej za liturgiczne (H. Leclercq 1938; A.P. Frutaz 1952; F. Swoboda 1963) była przedmiotem dyskusji w której głos zabierali głównie P. Lasko (1956), F. Swoboda (1963) oraz M. Roslund (1997).

W wypowiedziach badaczy panowała zgodność w kwestii przeznaczenia grzebieni, zaś różnice dotyczyły miejsca ich pochodzenia, ściślej zaś warsztatów z których rozchodziły się one do wielu miejsc na różnych kontynentach, trafiając do jakże odmiennych stref kulturowych. Dopiero ostatnie spostrzeżenia M. Roslunda (1997) wskazujące na

możliwość uznania grzebieni z Sigtuny za luksusowe przedmioty świeckie pozwala spojrzeć na niektóre grzebienie w nowym świetle oraz wskazuje, jak sądzę, iż każdy z omawianych grzebieni interpretować winniśmy w odniesieniu do konkretnych warunków związanych z topografią znalezisk (ściśłym miejscem ich lokalizacji) oraz kontekstem znalezienia. Postulat ten nasuwający się po lekturze pracy Roslunda jest jednak czysto teoretyczny, bowiem w przypadku grzebieni z kości słoniowej zaledwie dla pojedynczych egzemplarzy znamy tak ściłą topografię, jak i kontekst odkrycia znalezisk.

W konkluzji stwierdzić można, że ów niewielki przedmiot, jakim jest omawiany grzebień lednicki, pokazany na tle niewielu zbliżonych do niego form, potwierdza w pełni akcentowaną wcześniej rolę Ostrowa Lednickiego jako ważnego ośrodka kultu chrześcijańskiego w państwie wczesnopiastowskim (K. Żurowska i in. 1993; Z. Kurnatowska 1994; J. Górecki 1993, w druku), w tym i jako miejsca pobytu duchownego hierarchy, o czym prócz analizowanego grzebienia świadczą też wspomniane wyżej przedmioty kultu chrześcijańskiego (E. Soroka 1994; J. Górecki w druku).

BIBLIOGRAFIA

- Artamonov M. I.
1958 Sarkel — Bielaja Wieża, MIA, 62, 74. Matieriały i Issledovanija po Archeologii SSSR
- Bank A.
1985 L'art Byzantin dans les musées de l'union Soviétique, Leningrad.
- Blomqvist R., Martensson A. W.
1963 Thule Grävningen, *Archaeologia Lundensia*, 2.
- Cnotliwy E.
1973 Rzemiosło rogownicze na Pomorzu wczesnośredniowiecznym, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk.
1993 Uwagi o rzemiośle rogowniczym w strefie nadbałtyckiej w VII – XIII wieku, AP, 38, 2, 337 – 367.
1998 Grzebienie w kulturze wczesnosłowiańskiej na terenie południowej i środkowej Polski, (w:) *Kraje słowiańskie w wiekach średnich. Profanum i sacrum*, 336 – 379, Poznań.
- Chmielowska A.
1971 Grzebienie starożytne i średniowieczne z ziem polskich, *Acta AUL*, 20, Łódź.
- du Bourguet S. J. P.
1991 *Sztuka Koptów*, Warszawa.
- Dyggve E.
1954 Le baptistère de la basilica urbana à Salone d' après les fouilles de 1954, (w:) *Actes V Congrès International d' Archéologie Chrétienne*, 191 – 197.
- Euv A.
1990 *Schnütgen* — Museum Köln, Braunschweig.
- Filarska B.
1983 *Początki architektury chrześcijańskiej*, Lublin. 1986, *Początki sztuki chrześcijańskiej*, Lublin.
- Forstner D.
1990 *Świat symboliki chrześcijańskiej*, Warszawa.
- Frutaz A. P.
1952 Pettine, (w:) *Enciclopedia Cattolica*, 9, Citta del Vaticano, 1306.
- Goldschmidt A.
1914 *Die Elfenbeinskulpturen aus der Zeit der karolingischen und sächsischen Kaiser VIII. — XI. Jahrhundert*, 1, Berlin.

- 1918 Die Elfenbeinskulpturen aus der Zeit der karolingischen und sächsischen Kaiser VIII. — XI. Jahrhundert, 2, Berlin.
- Górecki J.
1991 Preromańskie pochówki panujących i dostojników w tzw. II kościele na Ostrowie Lednickim, SL, 2, 117 – 130.
1994 Cul-residential center of The First Piast on Lednica and its significance for Polish culture, (w:) The Conservation of the Relics of Medieval Monumental Architecture, Warsaw — Lednica, 41 – 54.
1995 Kultowo-rezydencjonalny ośrodek pierwszych Piastów na Ostrowie Lednickim, OchZ, 48, 31 – 35. (w druku), Gród na Ostrowie Lednickim na tle wybranych ośrodków grodowych I monarchii piastowskiej, Biblioteka Studiów Lednickich, 5.
- Haussig H.-W.
1969 Historia kultury bizantyjskiej, Warszawa.
- Hilczerówna Z.
1961 Rogownictwo gdańskie w X — XIV wieku, (w:) Gdańsk wczesno — średniowieczny, 4, 41 – 144, Gdańsk.
1962 Wczesnośredniowieczne grzebień zdobione motywami zwierzęcymi z ziem polskich, SIA, 9, 301 – 328.
- Hinks R.
1935 Carolingan art, Londre.
- Jastrzębowska E.
1998 Daniel i Tekla między lwami: antyczne korzenie sceny, (w:) Studia z początków ikonografii chrześcijańskiej, 25 – 58, Warszawa.
- Kurnatowska Z.
1994 Rola wczesnopolskich grodów w organizacji osadnictwa i państwa polskiego, (w:) Historia prawa. Historia kultury, 63 – 74, Poznań.
- Lasko P.
1956 The Comb. In Relics of St Cuthbert, ed. C. F. Battiscombe, 336 – 355, Oxford.
- Leclercq H.
1935 Nancy, (w:) Dictionnaire d' archeologie chrétienne et de liturgie, 12/1, 602 – 624, Paris
1938 Peignes liturgiques, (w:) Dictionnaire, 13/2, 2934 – 2959.
- Lindenschmit L.
1880 Die Alterthümer der Merowinger Zeit, 1, Braunschweig
- Łastowiecki M.
1989 Stratygrafia i chronologia Ostrowa Lednickiego, SL, 1, 17 – 70.
- Łosiński W.
1988 Chronologia napływu monety arabskiej na terytorium Europy, SIA, 31, 93 – 182.
- Martin A.
1996 Athanase d' Alexandrie et l' Eglise d' Egypte au IV siècle, Rome.
- Nowak A.
1966 Badania archeologiczne na Ostrowie Lednickim, pow. Gniezno, w 1963 roku, SpAr, 18, 179 – 189.
- Roslund M.
1997 Visions of the Past. Friends and Traditions in Swedish Medieval Archaeology, ed. H. Andersson, P. Carelli, L. Ersgård. Lund Studies in Medieval Archaeology 19, Stockholm.
- Schaffran E.
1941 Die Kunst der Longobarden in Italien, Jena.
- Slavčev P.
1990 Kosten greven of Carevec, Archeologija, 32, 56 – 60, Sofia.
- Soroka E.
1994 Nieznany relikwiarz z Ostrowa Lednickiego, SL, 3, 127 – 150.
- Stern H.
1975 Sztuka bizantyjska, Warszawa.

- Strzygowski J.
1904 Koptische Kunst, Wien.
- Swoboda F.
1963 Die Liturgischen Kämmen, Tübingen.
- Tesch S.
1992 Zwei Kämmen, (w:) Wikinger, Wärager, Normanen. Die Skandinavien und Europa 800 – 1200, 386, Uddevala.
- Turek R.
1988 Počátky české vzdělanosti, Praha.
- Wahlöö C.
Kamm, (w:) Wikinger, Wärager, Normanen. Die Skandinavien und Europa 800 – 1200, 386, Uddevala.
- Wasilewski T.,
1967 Ostrów Lednicki, (w:), SSS, 3, s. 551 – 554.
- Winkelmann F., Gomolka-Fuchs G.
1987 Frühbyzantinische Kultur, Leipzig.
- Winter F.
1907 Die Kämmen aller Zeiten, Leipzig.
- Żak J.
1955 Grzebień z wystrojem zwierzęcym z ziem polskich i zachodniosłowiańskich, WA, 22, 180 – 185.
- Żurowska K., Rodzińska-Choraży T., Biedroń A., Łastowiecki M., Węclawowicz T., Wrzesiński J.
1993 U progu chrześcijaństwa w Polsce. Ostrów Lednicki (red. K. Żurowska), 1, Kraków, 1993.

DER GESCHNITZTE KAMM AUS OSTRÓW LEDNICKI INTERPRETATIONSVERSUCH

Zusammenfassung

Ein der interessantesten Funde aus der piastischen Residenz auf Ostrów Lednicki bleibt ein geschnitzter Kamm. Sowohl der Rohstoff, in dem er ausgeführt wurde (Elfenbein), als auch die Ausführungstechnik (ausgeschnitten aus einer Platte) und charakteristische Ornamentik (reich geschnitzte Plattenflächen sowie zwei Löwenfiguren an den Rändern des Kammrückens (??? grzbiet grzebienia) lassen es zu, ihn zu einer besonderen Kammgruppe zu zählen, die in der Literatur als liturgische Kämmen bezeichnet wird, weil ihre Funktion mit den Tätigkeiten des Priesters (Haarkämmen) vor der Liturgie verbunden war.

Der auf Hälfte des 11. Jh. datierte Kamm (freigelegt in der Nähe einer Kirche) ist ein seltener Fund auf dem Gebiet Polens. Auf dem Gebiet Rus' gab es solche Kämmen nicht. Liturgische Kämmen aus Elfenbein kennen wir aus dem Gebiet Böhmens; in größerer Menge treten sie in Westeuropa aus und die ältesten konzentrieren sich auf dem Territorium Nordafrikas (Algerien, Tunesien, Ägypten — ab 5. Jh. n. Chr.).

Aus den alexandrischen (eventuell syrischen) Werkstätten kamen diese Kämmen auch nach Südeuropa (Venedig). Mit der Produktion dieser Erzeugnisse haben auch die byzantinischen Werkstätten früh begonnen. Mit der Zeit (höchstwahrscheinlich mit der Ausbildung der organisatorischen Kirchenstruktur) haben die Herstellung der Kämmen die Merowinger-, Karolinger- (Metz) und Ottoner-Werkstätte übernommen. Weiterhin waren die byzantinischen Werkstätten tätig, deren geschnitzte Kämmen sogar bis an das Chazarien-Territorium und Skandinavien drangen, woher ein identisch wie das Exemplar aus Lednica verzierter Kamm (Löwenfiguren) stammt.

Die Kämmen aus Ostrów Lednicki und aus Lund (Katalog-Nr.: 41 und 27) vertreten mit Sicherheit den identischen Werkstattkreis und sogar vermutlich dieselbe (eher eine byzantinische als eine syrische) Werkstatt.

Das Exemplar aus Lednica weist auf den Zusammenhang mit einem Geistlichen vom hohen Rang hin, der in dieser wichtigen Fürsten- und Königsresidenz war, die auch die Funktion eines christlichen Kultzentrum (Baptisterium, Kirche) realisierte, also besondere, mit der Macht und Ideologie der frühen polnischen Monarchie verbundene Inhalte offenbarte.

ABBILDUNGEN

- Abb. 1. Kamm aus Ostrów Lednicki (A) und seine Rekonstruktion (B)
- Abb. 2. Ostrów Lednicki, Fst. 1 (Burg). Lageort des Kamms
- Abb. 3. Verteilung der liturgischen (und elitären) Käämme. 1–2: Achim-Panopolis, 3: Deir abu Hennis (Antioche), 4–5: Karthago, 6: Hippona, 7: Salona, 8: Venedig, 9: Monza, 10: Nancy, 11: Sens, 12–14: Montfaucon; 15: Paris, 16: Liège, 17–18: Stavelot, 19: London, 20: Durham, 21: Osnabrück, 22: Bingen, 23: Nuremberg, 24: Köln, 25: Quedlinburg, 26–27: Lund, 28–32: Sigtuna, 33: Prag, 34–36: Korinth (I-III), 37: Chalkis, 38: Carevec, 39: Iznik (Nicea), 40: Sarkiel-Biala Wieża, 41: Ostrów Lednicki, 42: Augsburg, 43: Mainz, 44: Markt Erlbach, 45: Bonn, 46: Paris, 47: London
- Abb. 4. Liturgische Käämme (aus Elfenbein) aus Nordafrika. 1–2: Achim-Panopolis, 3: Deir abu Hennis, 4–5: Karthago
- Abb. 5. Liturgische Käämme aus einer Platte aus Nordafrika und Europa. 1: Hippona, 2: Venedig, 3: Montfaucon, 4–5: Stavelot
- Abb. 6. Auswahl von liturgischen Käämmen aus dem Gebiet Englands, Frankreichs und Deutschlands. 1: Durham, 2: Bingen, 3: Nuremberg, 4: Sens, 5: Köln, 6: Augsburg
- Abb. 7. Formen der geschnitzten Käämme aus dem Gebiet Deutschlands, Skandinaviens und Böhmens. 1: Quedlinburg, 2: Osnabrück, 3: Lund, 4: Prag
- Abb. 8. Einplattenkäämme aus der skandinavischen Zone und Territorium der Chazarien. 1: Lund, 2–3, 5, 6: Sigtuna (V, III, I, II), 4: Sarkiel-Biala Wieża
- Abb. 9. Einplattenkäämme aus Südeuropa und Frankreich (aus den byzantinischen Werkstätten). 1–2: Korinth (I-II), 3: Iznik (Nicea), 4: Paris
- Abb. 10. Die mit Löwen- und Pfaumotiv verzierten Käämme. 1: Korinth (III), 2: Chalkis, 3: Carevec
- Abb. 11. Reich verzierte Käämme aus Elfenbein. 1: Mainz, 2: Markt Erlbach, 3: London
- Abb. 12. Hypothetische Verbreitungsrichtungen der Käämme aus deren Herstellungszentren
- Abb. 13. Geschnitzte Käämme, die aus einer Werkstatt und einem (byzantinischen) Werkstattkreis stammen. A — Ostrów Lednicki, B — Lund